

НАТАЛКА ДОЛЯК
ЧОРНА ДОШКА

ВЕЛИКА, СТРАШНА
І ГОЛОДНА ПРАВДА

Наталка Доляк Чорна дошка

предоставлено правообладателем

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=9595803

*Наталка Доляк «Чорна дошка» Роман. Літературно-художнє видання: Книжковий Клуб «Клуб
Сімейного Дозвілля»; Харків; 2014*

ISBN 978-966-14-7314-9, 978-966-14-8157-1

Аннотація

Страшні видіння приходять до Сашка у снах. Висушені голодом жінка і маленькі діти зазирають йому в обличчя скляними очима, німотно благають про допомогу, простягають до нього руки...

Лесь Терновий, прадід Сашка, має що розповісти онуку про цих людей. Бо він – один із них. Один з тих, хто вижив, пройшовши через пекло Голодомору 30-х років.

Содержание

Передмова	5
Сновиддя	7
80-ті	11
32-й	21
Сновиддя	50
2000-ні	52
32-й	53
Конец ознакомительного фрагмента.	54

Наталка Доляк

Чорна дошка

«Коронація слова» створює для вас нову хвилю української літератури – яскраву, різножанрову, захопливу, – яка є дзеркалом сьогодення і скарбом для майбутніх поколінь.

Тетяна та Юрій Логущі, засновники проекту

Міжнародний літературний конкурс романів, кіносценаріїв, п'єс, пісенної лірики та творів для дітей «Коронація слова» був заснований за підтримки бренда найпопулярнішого українського шоколаду «Корона». Головна мета конкурсу – сприяння розвитку новітньої української культури.

Література, кіно, театр і пісня обрані не випадково, адже саме ці жанри є стратегічними жанрами культури, що формують і визначають зрілість нації.

Метою конкурсу та його завданням є пошук нових імен, видання найкращих романів, стимулювання й підтримка сучасного літературного процесу, кіно й театру, і як наслідок – наповнення українського ринку повнокровною конкурентоспроможною літературою, а кіно й театру – якісними українськими фільмами й п'єсами.

koronatsiya.com

Вибір видавця

Міжнародного літературного конкурсу романів, кіносценаріїв, п'єс, пісенної лірики та творів для дітей «КОРОНАЦІЯ СЛОВА»

Передмова

Чи можна помститися минулому?

Якось один радянський чоловік, таємно вишукуючи в ефірі ворожого «Голосу Америки» пісні Мірей Матьє, лаштував свою старомодну радіолу на потрібну хвилю і зненацька натрапив у згустках буржуазних радіошумів на дивне слово. Голодомор. «Чого лиш не понавидумують! – вирішив собі той радянський чоловік. – Що значить голодомор? Ніхто нікого не морив. Врожаю не було по всій державі, от дехто від недоїдання хворів. Життя було нелегке, тут погодитись можна. Та хіба воно зараз легке? Поки тих дефіцитів дістанеш. Але ж не скиглимо. Таке придумати – голодомор!»...

Генетична пам'ять німувала в тому українському радянському чоловікові, він-бо вже мав що їсти. Натомість його батько – хвацький міський газетяр Олесь Терновий, а згодом безправний селянин – міг би чимало розповісти синові про Веселівку – таке собі село, змєтене червоною мітлою. Та старий Терен уже не покладається на власних дітей, продублених партійною пропагандою («дітям пізно – їх не переробиш»), він потай приглядається до онуків – а ну ж у кому прокинеться бодай крихта генетичної пам'яті... Минуле озивається в онуці Ліді, а роки по тому приходять виснаженими од голоду постатями у сновиддях й до правнука Сашка, опиняється в його руках маленькою дідівською книжечкою у брунатній палітурці, щоб «жодна нагло забрана душа не відлетіла на небо без спомину».

Новий роман Наталки Доляк саме про ту маленьку книжечку і про ту велику, страшну й голодну правду 1932-33 років. Тут немає тієї жартівливості, показної легкості й віртуозної сатири, за котрими можна було би безпомилково впізнати авторку мандрівних «Гастарбайтерок». Виважена статечна мова, глибоке переосмислення трагічних подій – як оповідали їй ті, хто вижив, й підказувала власна генетична пам'ять, – і жодних закордонів, рідна Вінниччина. Міцний роман-монолог, наче викарбуваний із каменю на обеліск, величне у своїй достовірності історичне полотно, з котрого мовчки дивляться очі невинно закатованих. Правда про Голодомор досі шукає шляхів до нашої свідомості.

Роман цей болісний і тяжкий. Гортаючи літопис винищених селянських родин, щоразу упізнаєш: кожен замучений голодною смертю українець – то твоя близька людина, просто так склалося, що ви не зустрілися в єдиному часі і просторі, але та близькість і рідність нікуди не поділася, вона застрягла десь усередині душі. Нас, українців, мусило бути на десять мільйонів більше... не рахуючи нестворених родин і ненароджених дітей. Та кому тепер до снаги їх поррахувати?

Коли прийшов голод, селяни винувалили й себе – бо дали зруйнувати церкву, спалювати світлі ікони, перетворити храм на клуб. «Здесь дєвкі плясать будут», – тупотів ногами по святому місці пропитий чолов'яга-комуніст, якого радянська влада відрядила «окультурювати» українське село. Натомість «плясала» смерть, озброївшись рушницями, звитяжними «постановами» й ненавистю, кричала «Дайош!», витрушувала з людей останнє на пекельну хлібзаготівлю; хапала дітей, кидала їх до сиротинців, аби перекувати націоналістичні «напівфабрикати» на полум'яних радянських патріотів. Нищилися не просто «куркулі» як клас, викорчовувалося українство «з душ, тіл, крові, генів, пам'яті. Заморити голодом! Не просто вбити, вкинути до в'язниці, а довго, повільно й безжально вести на ешафот, дати помучитися перед смертю, зробити так, аби тієї смерті шукали, просили й прагли як єдиного порятунку від болю та страждань».

Чи можна помститися минулому? Чи треба? А от минуле цілком здатне відплатити майбутньому за безпам'ятство, виринувши у чийомусь сьогодні крізь черговий виток історії. Всесвіт не терпить порожнечі, він потребує рівноваги в усьому – у світлі й темряві, у радо-

щах і смутках, у добрі та злі, у ситості та... в голоді. Кати і їхні нащадки теж можуть відчувати наслідки вселенської рівноваги. І хтозна, чи не маряться їм у дивних розпорошених снах почорнілі українські матері з дрібними діточками-старченятами, – мертві, що простягають руки і припрошують: «Ходімо, у нас хлібчик є».

Вікторія Гранецька

Сновиддя

З висоти пташиного лету відкривається захоплива панорама. Земля, куди не кинеш оком, акуратно поділена на геометричні, неідеальної форми фігури: зелені прямокутники кучерявих прадавніх лісів, овали й круги створених людьми ставків та природних озер, на нерухомих плесах котрих віддзеркалюються шматки недосяжного неба. Жовтуваті прямокутники нив та полів із готовим до збору стиглим житом і пшеницею межуються із темними квадратами зораного масного чорнозему, відведеного під пар. Ламані, зигзагоподібні й дугасті risks повноводних та пересохлих річок, струмків та джерелець обходять десятою дорогою акуратні пістряві смуги людських городів. Ті городи відділені один від одного сірими тонкими, мов павутина, мотузочками меж. А біленькі хатки оповиті брунатними шрами доріг та звивистими стьожками стежок. Великі земельні наділи обнесені темно-зеленими частоколами змішаних лісосмуг, парканами хвойних просік та присадкуватими ланцюгами кущів. Мікроскопічними мурахами по цівках мурованих шляхів та битих стежок де-не-де пересуваються живі істоти: в одежинах – люди, а без вбрання – тварини: дикі і свійські. Лиш ці рухомі цятки й порушують застиглу красу безмежних краєвидів, примушують згадувати про швидкоплинність часу, про смерть, про завершення, яке чекає на подорожнього в кінці будь-якої дороги, і про сталу вічність цих прадавніх лісів, вивітрених лук та родючих полів. І вічність ця незримо, але нав'язливо дисонує зі смертністю.

В одну мить той, хто спить, каменем зі свистом у вухах стрімко падає, усе ближче й ближче до землі. За лічені секунди встигає злякатись невідворотного болю від удару об твердь і навіть затуляє долонею очі й стогне крізь сон, соває ногами, копає ними повітря, але ніякого болю по приземленні не відчуває. Розплющивши в сонному мороці повіки, роззирається. Розуміє, що йому зборкано крила і він уже ніколи не злетить у блакитну височінь. І од цього розуміння хоче кликати на допомогу, чекає од когось розради й помічає вдалині людину. Й не так, щоб аж ген далеко: ніби й рукою подати, а ніби десь і далі. Погляд того, хто оце спить, невпинно слідкує за тією людиною, а точніше, аж за трьома людьми.

По битій дорозі вздовж глибоких висохлих колій, повних дрібного порошу, йде тонка, мов трісочка, босонога селянка з двома дітьми. Вони всі якось дивно-дивно хитаються, як бува хитається повітря над дорогою в надто спекотний день. Їхні репані п'яти здіймають куряву, що напівпрозорою завісою відділяє мандрівників від споглядача. А той простує за гуртом та має за необхідне роздивитись людей ґрунтовніше. Крізь важкий пил, що блискучинно здіймається та повільно опадає, спостерігачеві вдається розгледіти жіночі шати. «Ой, ні, – думає той підглядач, відчуваючи в очах пісок й дрібно-дрібно кліпаючи, аби його вигнати з-під запалених повік, – немає тут чим хизуватися. Ні тобі акуратності, ні фольклорної краси автентичних строїв, що зазвичай вирізняє з-поміж інших народів українців, отих, котрих зображають переважно на художніх полотнах та в кіно».

На субтильній жіночій фігурі бовтаються, як на безтілесному вішаку, невизначеного забрьоханого кольору широка спідниця з обшарпаним подолом та запилюжена сорочка, яка при багатій та колоритній природі, що оточує цю дивну трійцю, мала б бути щонайменше білосніжно-яскравою, вишитою червоними півниками та життєствердними калиновими розсипами. Костисті плечі жінки здригаються в такт із її ходом. Поруч із неохайною селянкою плентаються, схопившись за її спідницю, двоє сухоногих дітей з неприродно великими головами, тонкими шиями-билинами та набубнявленими животами, які видно навіть з-за їхніх спин. На дитячих тільцях – лахміття: латка на латці, дірка на дірці. Їхня хода непевна. Молодичка ніби напідпитку, її ноги заплітаються, й ступні від цього залишають кручений слід на дорозі, укритій від нестерпної спеки товстим шаром м'якої пилюки, схожій на темне добре змелене борошно. Сновидець відчуває цю пекельну спеку й чує, як важко

йому дихається – зі свистом з грудей виривається повітря, і від цього розпеченого внутрішнього духу стає ще гарячіше. Хочеться пити. Але той, хто спить, не може робити нічого іншого, як спостерігати за жінкою з дітьми.

Із русавої голови тієї жінки сповзла квітчаста хустина, впала на плечі й тримає на прив'язі косу. А та коса, розкуйовджена і непокірна, гадюкою в'ється по спині, ніби збирається вжалити сердегу, та все не наважується, усе вичікує слухну годину.

Рукави домотканої сорочки закасані. З-під них виглядають по лікоть худі руки-мотузки, що безвольно хилитаються в широких рукавах, мов неприкаяні язики масивних церковних дзвонів. Здається, їх навіть чути, ті глухі дзвони – звідкілясь здалеку і не зрозуміло, чи то згори, чи то з-під землі. Несеться сутужний лінивий набат: «Д-и-нь, ди-и-и-нь, динь!»

Невелика процесія збивається з курсу, кидає напризволяще випалений сонцем шлях та неквапом забрідає в житнє поле обабіч дороги. Діти тонуть у ньому, як у теплій плюскотливій річці. Над ланом тріпотять лиш їхні розкуйовджені маківки. Пливають вони по ниві, розрізаючи руками солом'яні хвилі, купають свої тіла в колосі, як у безмежному океані. Пірнають і зринають, одриваючи вершки збіжжя. Зі знанням справи труть у долонях, обдмухують, аж хмаркою здіймається вгору полова. Задикувато підкидають уже просіяне зерно. Маленькі паростки майбутнього хліба сиплються на кошлаті голови та оголені плечі дивних людей, яких споглядач усе ще не може добре роздивитись, бо вони не повертаються до нього обличчями. Зернини вдаряються об жінку та дітей і з барабанным дробом відскакують. Дріботять, як краплини життєдайного червневого дощу, як перший щасливий сніг, як конфеті з хлопавки.

Жінка здирається над ланом й підтягує за руки до себе дітей. Тепер вони безперешкодно йдуть по всьому полю, як Ісус свого часу безтурботно йшов по воді. Та гострі колоски підступно, мов бритвами, ріжуть босі їхні підошви, і там, де пройшли ці трое, жито червоніє від крові. А сполум'янівши кольором, спалахує в один чирк та починає тріскочучи горіти. Горить весело, бадьоро й недовго – миттєво перетворюючись на попіл. На такий попіл, який буває лиш після спалення живої плоті, – прозорий та легкий, теплий та пахучий. Трійці вдається вийти із того полум'я неушкодженими, і вони простують далі до західного небокраю.

«Ну, так це ж сон», – пояснює собі безсмертя цих трьох той, хто спить, і лякається тому, наскільки гучно звучить його думка.

Раптом ніби спрацьовує невидимий вимикач – ураз зникають усі звуки. Повітря застигає, у повітрі застигає дим від щойно згаслої пожежі, він так і висить клубами. Чути лиш, як жінка глибоко вдихає носом – нюхає. Раз і вдруге. Довго стоїть мов укопана, піднявши гострі плечі... і діти її чинять так само. З цієї миті на їхніх тілах не здригається жоден м'яз, ніби й м'язів у них ніяких немає, лиш кістки. Той, хто спить, також не ворухнеться, боїться сполохати якусь систему координат. Чує, як по спині тече холодний піт. При тотальному навколишньому безрухів'ї сновидець кліпає повіками – один-однісінький раз, це забирає тисячну частку секунди, але цього достатньо, аби ті, що не згоріли в полум'ї, зрушили з місця. Вони не йдуть – летять, як підхоплене вітром осіннє листя. А опинившись перед обличчям того, хто спить, наставляються на нього очима. У скляних поглядах застигло німе прохання. Зі страдницьких очей, без жодного вогнику життя, несуться невпинні благання про допомогу. Жінка і діти простягають костисті руки до споглядача, хапають його холодними колючими пальцями й починають тихенько сміятись. Звідкілясь чути ніжний дитячий переспів. Щедрівочки. Споглядач прислухається. Так, так, щедрівочки. Діти зичать комусь усіх благ земних і просять дати щось і їм. Сміються ніжними голосами. Але не ці, що його тримають у обіймах, бо ці – схожі на старців, погляд у них не дитячий. Але ж це вони сміються, більше ж немає кому. Щедрівки звучать, аж доки дітей і жінку не починає тіпати в пропасниці. Їх вовтузиться лихоманка, від якої ці привиди неміжно клацають дрібними білими зубами й із

силою тягнуть того, хто спить, до себе. Він не пручається, не тому, що немає сил (хоча й це також), а більш тому, що знає звідкілясь – оці мари не зроблять нічого поганого. Вони прагнуть обняти й приголубити, туляться близенько виснаженими тілами до незнайомця, такого теплого й м'якенького, гладять його по засмаглій шкірі, нюхають запашне волосся. «Ходімо з нами, – кажуть вони одним лунким голосом і тягнуть уже сильніше. – Ходімо, у нас хлібчик є». Споглядач силкується випростатись із обіймів, хоче бігти, беззвучно кричить, широко, аж до судом, відкриваючи рота, а з горла не виходить жодного звуку. За мить і він мимохіть починає сміятись і клацати зубами – чи то від лихоманки, чи то від радості. А тоді, мов скажений, береться відбиватись від примар руками й ногами, пручається, бо відчуває, що й собі холодне і худне щосекунди все більше й більше, що й собі робиться тінню. Збирає останні сили задля спроби злетіти назад у височінь, аби знову милуватись землею зверху, з безпечної відстані. Йому це не вдається. Жінка-привид ніби розуміє його поривання, по-материнськи самими очима посміхається, киває журно та в один ковток набирає повні легені повітря, надуваючи пергаментні щоки. Без будь-якого попередження наближає свій рот до обличчя того, хто спить. Вдихає в нього свою силу (і звідкіля вона взялась?), від якої він наповнюється вірою в промовистий гепі-енд. Він наповнюється щастям по вінця, його заливає небаченою добротою та співчуттям, як ту повітряну кульку невагомим гелієм. Той, хто спить, стає легким та безтурботним. Зусиллям волі оддає собі наказ, самими пальцями ніг легенько відштовхується від землі, злегка зіціпивши зуби та випроставши руки вгору, задерши голову, пірнає в небо й віддалено чує, як хтось зверху, із великого білого сонця, протяжно й наполегливо кличе його.

– Сашко-о-о! Са-а-а-ань! Са-а-а-ашо!

Сашко вкладає своє незаплановане пробудження в один потужний стрімкий видих:

– А-а-ах!

Той видих відриває хлопця від подушки, садовить на ліжку. Кілька секунд він сидить, тамуючи прискорене дихання, прислухаючись до власного скаженого серцебиття. Відчуває, як на обличчі виростає кілька краплин пекучого поту – на верхній губі й на скронях, витирає солону вологу об короткий рукав футболки з написом «Led Zeppelin», у якій зазвичай спить, та тильним боком долоні. Хлопець фиркає, мов породистий жеребець, крутить опущеною білявою головою. Тоді глибоко зітхає, як юна недоторкана красуня, й пхилькає.

– Оце так, – каже спроквола своєму відображенню у вікні, біля якого стоїть ліжко.

Посидівши ще хвилю в повній темряві, вичавлює із себе ще два слова:

– Не засну.

Намацує пимпочку вимикача і щосили тисне на неї. Запалюється настільна лампа, що стоїть на паркетній підлозі біля ноутбука. Хлопець підводиться, ляскає себе по щоках, як роблять спортсмени перед початком змагань. Од нічого робити вкладається поглядом у шибку, скануючи сонне місто. Дивиться на темні багатоповерхівки, які грайливо підморгують йому самотніми вогнями освітлених квартир, де, напевно, так само як і у цій, не сплять люди через дивні чи страшні сни.

Нічні страхи навідуються до Олександра ось уже кілька місяців. Мама переймається і винить себе. Вона щодня радиться по телефону зі знайомими лікарями, які своєю чергою дають їй адреси численних вішунів і провидців. Тих, хто, на думку ескулапів, більше знається на таких речах, як нічні кошмари. Врешті, мама звиклась із тим, що син, буває, кричить уночі, напувала його перед сном ромашковим чаєм, прислухалась зі своєї спальні, чи не відпустить. Але примари від Сашка не відчіплялись.

Сашкові, незважаючи на нічні прокидання в поту, як оце зараз, сновидіння подобаються непересічними сюжетами й символічними образами. Він їх записує в зошит. Колись згодяться. Сни про мертвих, а подеколи й про ненароджених, липнуть до нього, як оця звечора чиста й попросована футболка до його змокрілого від нервового напруження тіла. У

одному сні з ним говорив худий, але доволі міцної статури чоловік у бобриковому півпальті та шкіряному картузі. Чоловік наказував Сашкові, щоб він усьому баченому вірив. І щоб особливо вірив тому, що написано у блокноті. Ще й пальцем насварив, а тоді погладив по голові так, що хлопцеві стало і страшно, й приємно водночас. Він, той невідомий симпатичний чоловік, сам весь час писав огризком синього олівця до невеличкого обдертого блокнота, подібного до того, який Сашкові нещодавно вручила мама.

– Це мій дід понаписував, – пояснила й вклала до синових рук ту саморобну книжечку.

«А може, оце уві сні й приходив до мене прадід, отой симпатичний, що сварив пальцем», – розмірковував Сашко, згадуючи сон з минулої ночі. Він ніколи не бачив того прадіда, навіть на світлині. Ніяких карток, що закарбували б дідове обличчя, не збереглося. Але зберігся оцей блокнот і ще мамині записи – п'ять загальних зошитів. Сашко їх читає й перечитує, аналізує й пропускає крізь сновидіння все, про що йдеться в тих записах.

Хлопчина дістає з полиці загальний зошит, усередині котрого лежить загострений «Кохінор», усідається на широке підвіконня та починає писати чергову історію жаків.

– Саш? – просочується з-під щілини в замкнених дверях тихий мамин голос. – Ти кричав. Що знов?

Сашко одним стрибком опиняється у своєму лігвищі, на ходу ногою вимикає світло, і саме цієї миті двері починаються. З коридору в кімнату вривається тонкий сніп жовтого світла. «Як жито на тому полі», – думає юнак і робить вигляд, ніби щойно прокинувся, кліпає очима, потирає долонею обличчя. Мама повторює питання, але вже голосніше.

– Та ні, ма, – відказує ніби спростоння. – Тобі здалось. Спи. Усе нормально.

Мама вірить чи вдає, що вірить, та йде до себе. Олександр іронічно посміхається своєму акторському вмінню, чекає ще кілька хвилин, нерухомо лежачи в ліжку й згадуючи сон, який його розбудив, тоді витягає з-під ковдри зошит, знову вмикає світло й продовжує швидко писати.

* * *

– Не потрібно було йому передавати це дідове багатство, – розмірковує вголос Сашкова мама, вмошуючись на складаному дивані поруч із чоловіком. – Га, Ігоре?

Ігор обіймає дружину, цілує її в лоба та повертається на бік, аби продовжити відпочинок.

– Підліткова психіка не в змозі впоратись із цим. Та й навіщо, їй-бо, усе це згадувати? Я зробила дурість, я дурепа з дуреп, – жінка спрямовує погляд кудись у стелю, не підводячись складає долоні корабликом та звертається у простір. – Дідо, нащо ти мені повідав ці жахи? Задля чого?

– Лідо! – строго перервав жінчину молитву чоловік. – Лягай спати й не химеруй! Хлопець уже дорослий, нічого із ним не буде від тієї інформації. Подумаєш! Зараз про все це можна в Інтернеті прочитати, а ти переймаєшся. Знову ж таки, у школі розповідають. Видумуєш не знати що...

– В Інтернеті то про чужих... А тут...

– Лідо, я тебе благаю, спи, – Ігор підставляє близько до очей наручного годинника. – Четверта ночі, побійся Бога, зранку на роботу.

Лідія Юріївна погоджується, повертається спиною до чоловіка, але заснути до ранку так і не може, згадує свого діда Леся Мефодійовича Тернового, згадує його останні місяці життя, які припали на тисяча дев'ятсот вісімдесят п'ятий рік, на рік, коли їй, Лідочці, виповнилось шістнадцять і вона була лиш трохи молодшою, ніж зараз її син.

80-ті

Ліда закінчувала дев'ятий клас і як манни небесної чекала літніх канікул. Мріяла звести їх нанівець, віддаючись пляжу, мандрям по місту, походам на дискотеки. Натомість її тато відразу після останнього дзвоника збив ті плани на злеті, повідомивши, що їй, його єдиній дитині, доведеться все літо пробовкатись у селі, до якого треба їхати автобусом майже дві години та ще й з пересадкою в райцентрі. Наразившись на доччине незадоволення, батько використав важку артилерію: виголосив чималу промову на тему: «Комсомольці допомагають старшим».

– Кого я виховую? – басив Юрій Олесьович. – Мені в обкомі людям в очі буде соромно дивитись. Твій дідусь, рідний дідусь, слабкий, і йому потрібен хтось, хто зміг би розрадити його на старості років, подати склянку води, послухати його розповіді про минувшину й собі щось розповісти старому.

Батько довго розкладав по полицях аргументи, але все зводилось до того, що Лідин дід – людина, на яку рівняються всі в районі, чоловік, який усе своє життя віддав для того, аби молоде покоління краще жило, аби над головами сяло мирне небо, аби лани й поля колосились... і так далі і таке саме по колу.

– А чого саме я? – допитувалась дівчина, бо ж дід мав ще трьох онуків.

– Бо ти! – випалив батько, а наостанок додав: – Він хоче, аби саме ти приїхала. Інших не допускає. Норавливий!

Дід Олесь, яким його пам'ятала Ліда, на відміну від своєї говіркої та веселої дружини бабці Марії, здебільшого був надто серйозний, здавалось, мало цікавився онуками і особливої ніжності до них не виказував. Ото, вряди-годи пожартує та так, що ніхто й не знав, сміятись чи плакати від того жарту. Та ще, коли, бувало, гладив по голові чи міцно обнімав при зустрічі, чомусь усередині робилось до млосності ніжно й кортіло відразу почати плакати й не полишати цього заняття довіку. Лідина мама завжди, як приїде на гостину до села, півдня ходить сама не своя із червоними від сліз очима й усе крізь ніякову посмішку пояснює:

– Татусь якийсь такий, що ніби на сповіді побувала, як ото лиш з ним поздоровкалась. І плачу, і плачу. А чого – піди зрозумій. Такі в нього якісь очі чудернацькі. Стільки в них страждань.

Наталя шморгає, тримаючи в руках старовинну рахівницю – подарунок свекра. Хоч зараз часи вже такі, що не до рахівниць – послуговуються-бо в побуті різноманітними калькуляторами, – невістка-бухгалтер вдячна за такий подарунок старого Терена. На споді рахівниці вишкрябано ножем: «Пам'ять». Шкрябав дід Олесь ще замолоду. Історію рахівниці він розповів Наталі – може, тому вона й заплакана.

– Таке ти, Наташко, зверзеш, – дивується вразливості дружини Юрко, молодший син Тернового, отой, що Лідин тато. – Гіпнотизер він, мій татусь, ото й усе.

– Скоріше, душпастир, – не погоджується із чоловіком задумлива жінка.

Потужна незрима енергія передавалась від кремезного діда його оточенню. Він був дивний, що й казати. Ніби й добрий, а ніби й сердитий. Односельці його остерігались і намагались за нагоди обійти десятою дорогою. Ну, хіба «добридень» казали, і він їм у одвіт: «Хай Бог помагає». Уже скільки Юрко та інші сини просили: «Татусю, та що ви того Бога все згадуєте? Ми на таких роботах, а ви тут...», а дід від свого не одступав і зичив усім сусідам Божої помочі, замість гарної днини чи спокійної ночі. У село Пиків, де тепер і жив з бабою, де синів трійко народили, хату свою звели, працювали й потихеньку старіли, дід прийшов у приймаки. І не так щоб прийшов. Його хтось там доставив у сільську лікарню з виснаженням, а бабуса Марія, ще тоді молода й чепурна дівка, виходила свого майбутнього чоло-

віка, виплекала для себе, у смерті одібрала. Була вона медсестричкою. І було то ще до війни. Давно було – уже й не пам'ятає ніхто ті часи. Бо ж не говорять про них, навіть натяками.

Старий Терен (як його кликали поза очі односельці, можливо, навіть не лише через прізвище, а й за колючий характер та сухість) мав пасіку, на ній зазвичай і усамітнювався від цікавих очей та пащекуватих ротів.

До пасіки від хати було йти незасіяним полем, тоді трохи лісочком, через річечку швидко містком. Дід ходив повільно, насолоджуючись краєвидами, причому йому було бай-дуже до погоди. Сніг – то сніг, дощ – то дощ. На пасіці сидів, думав, дивився в далечінь. Сини казали: «Батько медитує», й сміялись. До бджіл коли дивився, а коли й ні, так сидить та мудрує щось собі, аж вуса ходором ходять – говорить сам із собою. Тихо говорить, і не розбереш, що каже.

Бувало, брав із собою на пасіку невістку й онучку Ліду. Чогось саме їх, а не когось іншого. А може, тому, що ніхто й не просився, окрім Наталі?

– А цього діда не кусають бзоли? – цікавилась Ліда, коли була маленькою.

Роздивлялась із таємничим трепетом, як старий орудує біля бджіл, як він розмовляє з ними, а вони ніби слухають його накази.

– Бджоли відчувають дідову силу, – пояснювала їй мама.

– Боятися?

– Боятися... напевно, – і мама знову втирала сльози.

Лідочка бачила іноді в маминих руках якийсь блокнотик, величенький такий, товстий. Лишень дівчинка тягла до нього свої рученята, мама швидко ховала річ, втирала поспіхом очі й натягала на обличчя радісну посмішку. Йй відразу починала обнімати й пестити дочку, а тоді неслась із нею на поле – бігала, стрибала, як дитя, й дивувала Ліду своєю небаченою веселістю.

Та що дідові бджоли, якщо Терен міг самим лиш поглядом умити заспокоїти здичавілого бика. Простягав до нього руку і, як той тореадор, брав за ріг та вів переможно в хлів. Ліді було не більше п'яти років, але вона добре пам'ятає той день. Вона бавилась із подружками на пасовиську. Раптом де не взявся чорний з білою плямою на боці бик. Тварина розпашіло тупцяла неподалік від гурту дівчаток. Наближалась до них, тягнучи за собою довгу цупку мотузку з чималим кілком на кінці.

Сільські дівчатка стрімголов зірвались із місця та побігли щодуху подалі від розбурханої тварини. А Ліда, міська дівчинка, не відчула загрози – стояла й дивилась у червоні очі бика, який повільно йшов до неї, як до здобичі. Дід виник на пасовиську, як факір, нізвідки. Важко хекав, наче після спринтерського бігу, й, так само як бик, пускав носом пару. Ліда відчула справжній переляк лиш тоді, коли дід, ставши поперед неї та заслонивши її спиною, суворо та стримано пробасив:

– Тікай! Хутчіш!

Він підштовхнув дівча. Ліда рвонула з усіх ніг. Відбігши на кілька кроків, озирнувшись та побачила, як її дідусь жилавою сильною рукою вже гнув бика за кривий ріг, а той гнівно зиркав з-під свого масивного лоба, водив булькатими очиськами й скородив передньою ногою землю. Дівчинка побігла далі й, спинившись аж на вигоні, розвернувшись. Серденько калатало від страху, але страх той за хвилину куди й подівся. Мала уздріла посеред зеленого трав'яного килима двійко мирних силуетів – людини й тварини, які повільно рухались полем до стада корів, – дід вів на прив'язі втихомиреного бика, а той плентався за ним, як школяр, що завинив: із опущеною додолу важкою головою.

Дід Олесь ніколи нікого не бив, ніколи нікого не лаяв, але дивився так, що міг спопелити... або відродити. Стільки усього було намішано в його вицвілих світлих очах, які ховались під густими сивими бровами і вже звідти палили пекучим вогнем любові чи ненависті.

Дідовим хобі було читання газет. Отож, сини – Юрко, Андрій та Петро – щораз, приїжджаючи погостювати до рідної домівки, привозили силу-силенну газет: «Правду», «Труд», «Робітничу газету», «Літературну газету», «Сільські вісті» та «Вінницьку правду». Розгортаючи на дві витягнені руки шелесткі аркуші та складаючись у них поглядом, дід раз по раз глибоко та розпачливо зітхав, пхикав, хитав приречено головою, а час від часу відкидав од себе ту газету й по столі грюкав міцно складеною в кулак п'ятірнею. А іноді так реготав від прочитаного, аж здригались стіни. Хтось із синів підхоплював газету, шукав у ній гуморесок чи фейлетонів, але не знаходив. Дід сміявся не з рубрики «Гумор», а часто-густо з передовиць. Старий ніколи нічого не пояснював. Зазвичай, після копіткого перегляду преси, традиційно тиснув на заклацку заскленого мисника, одчиняв дверцята, діставав карафку, зеленкувату матову з візерунками, та невеличкий гранований келишок на грубій ніжці. Ставив перед собою. Деякий час сидів, підперши скроню чавунною жменею, а тоді в один рух наливав з карафки рідину, у другий – перехиляв чарчину міцного медового самогону. Крекчучи, казав:

– А грім би вас побив! – але не так, як ото прокльони надсилають, а з уїдлигим гумором, примруживши око й повівши сивим вусом.

А тоді сідлав свого стільця, огортав його спинку руками, ставив на руки підборіддя, збирався весь кім'яхом й задумливо дивився надвір через невеличке з подвійним склом віконце. Бувало, до самого вечора міг так просидіти насупившись. А вже як смерканок, ліз у вікно, і баба тихо просила прилягти, лягав, але веремія думок його не полишала іноді аж до ранку.

Ліда змалечку любила той стілець – роздивлялась гарні випуклі малюнки, мацала їх, тулилась щоками до теплого лакованого дерева. Як навчилась літер, прочитала, що написано було між тими яблучками.

– Ма-ли-ноч-ка, – карбувала по складах і тут-таки питала: – А я малиночки не бачу. Самі яблучка і квітки.

Дубовий стілець був припнутий масивною різьбленою спинкою до стіни з вікном. Маленькою ставала Ліда на нього коліньми, так само як оце дід, оповивала руками ту спинку, відчувала, як приємно тиснуть на груденята ті яблучка та колосся, і годинами дивилась надвір. Бабуся обачливо підстеляла на жорстке сидіння складену м'яку куфайку й покривала її, заяложену, чистеньким білим рушничком.

– Аби не тисло, – казала лагідно та йшла у своїх справах: до корови чи курчатам дати, а чи на призьбі посидіти й за людьми, що йдуть дорогою, поспостерігати.

Лідочка подовгу вивчала облямування навколо вікна. Між рамами було накладено пухнастої, трохи пожовклої вати, на якій мирно спочивали кілька мух. Вони лежали на спинках, точніше на прозорих крильцях, склавши передні ніжки, мов у молитві, й походили б на зачаклованих принцес, що зазвичай чекають на своїх суджених у кришталевих трунах, аби не мали такого потворного вигляду. Дівчинка уявляла момент їх пробудження й фантазувала, народжуючи у своїй уяві сюрреалістичні сюжети. Окрім мух, на ватяній ковдрі були розкладені засушені чорнобривці, які на відміну від комах не залетіли в заскленений склеп самі, а їх туди поклала бабуся.

– Для краси, нащо ж іще, – пояснювала, коли Ліда цікавилась, для чого між шибками квіточки.

Ліда дряпала нігтикком брунатну мастику, якою були заліплені щілини між склом та рамою, а дід гладив її маківку й просив:

– Ходи-но на двір, побігай, бо ніжки болітимуть. Як тоді.

Атож. Колись вони вже боліли. Другокласниця Ліда разом із бабцею Марією довго ліпила вареники. Качала тісто на столі, а коліньми стояла на дідовому стільці. З дротового радіо неслась пісня про комсомол і любов. Ліда ділилась із бабусею планами на майбутнє:

виросли й неодмінно стати Зикіною. Мудра старенька давала слушну раду дівчинці: аби дорости до величі всенародно улюбленої співачки, треба щонайменше добре їсти.

– Якщо їстимеш отак, як зараз, не вийде з тебе Зикіної, – розмірковувала, заліплюючи черговий вареник.

Ліда вправно поралась із качалкою, розкачувала невеличкі кавалки тіста на акуратні кружалечка, у які бабуса накладала маленькою ложечкою начинку – картоплю чи вишні, зараз Ліда вже не пам'ятає, із чим саме були ті вареники.

– Ну, годі! – командувала бабуса, коли на столі не лишилось тіста.

Ліда хотіла встати з колін, але не могла, ноги ніби заціпило.

– Стілець твердий, – сказав дід і якогось дива звернувся до стелі. – Малиночко, гляди ж мені! – насварив пальцем і перехрестився.

Дід підхопив онуку на руки й понісся із нею до сільської лікарні. Поки ніс, а це некороткий шлях, розповідав історії із минувшини. Ліда просила героїчних історій про революцію, яких її навчали в садочку та в початковій школі. А дід ні сіло ні впало почав торочити про звіра, який сидів у загоні, а в той загін суто випадково потрапила жінка. Дід навіть називав ім'я тієї жінки – Параска.

– Ота баба Параска, що часто ходить біля ставу, – пояснив.

Ліда згадала напівбожевільну ластату стару, яку частенько бачила, купаючись із татом у сільському ставку.

Баба Параска чіплялась до маленьких дівчаток, зазірала їм в очі, подовгу роздивлялась обличчя й казала:

– Ні! – та йшла собі далі, шукати інших дівчаток.

Одного разу Ліда бачила, як баба Параска з криками: «Людочка! Це моя Людочка!», цупила до себе дівчинку років трьох, яка сиділа на руках у своєї мами – худенької молодої жінки. Та жінка також кричала й кликала на допомогу. Усе це відбувалось на зупинці, де люди чекали рейсового автобуса до Калинівки. Баба Параска саме проходила повз бетонне накриття й, уздрівши вкрите ластовинням обличчя, кинулась, мов хижий птах, до неї і вже не випускала, допоки люди не розборонили жінок та не відвели збуджену Параску подалі від зупинки.

– Що це із нею? – запитала Ліда дідуся, а той задумливо потер підборіддя, й, здавалось, у його очах з'явився блиск, який буває, коли хтось стримує сльози.

– Вона все життя шукає свою дитину, – лиш це промовив і більше ніяк не пояснював інцидент на зупинці.

– Так-от, – розповідав дорогою до лікарні дід. – Коли ще Параска не була такою старезною бабою, вона кілька годин провела в приміщенні, де був здичавілий бик.

– Ой! – скрикнула Ліда й затулила рота долонею.

– Але звір її не розтерзав, бо зачепився рогом за огорожу. – Ліда посміхнулась. – І не просто зачепився, а до цього примусила його молода ще тоді Параска Бідова.

– Бідова? – запитала з цікавістю Ліда. – Смішне прізвище.

– Та хіба ж воно смішне? – в Олеся заходили жовна.

– А чого вона звідти не втекла? – поцікавилась Ліда, обнімаючи діда за шию. – І як туди потрапила?

– Про це іншим разом, – сказав, бо саме підходили до лікарні.

Додому бігла попереду дідуся і думала про те, що більш ніколи так довго не стоятиме на тому клятому стільці. Лікар у білому халаті довго масував коліна дівчинки, натирав їх якимсь смердючим мастилом і, прикріпивши дроти в спеціальному кабінеті, пустив тепло крізь ноги. Було лоскотно й приємно лежати на твердій кушетці, тримати при цьому мовчазного діда за руку й дивитись у розумні очі лікаря, який чаклував над її ногами.

– Олесю Мефодійовичу, може, й вас перевіримо? – спитав у діда, а той махнув рукою й сміючись відповів:

– Та що мене перевіряти? Уже не оновиш, що маю, із тим доживатиму. А тих ваших ліків до рота не візьму хоч ти трісни. Он, баба моя взялась якісь пігулки ковтати. Голова боліла, то тепер голова вже не болять...

– От бачите! – зрадів лікар.

– Болять живіт, ноги, і спить погано, – дід розсміявся з власного дотепу, і його сміх підхопив лікар.

Лідочка також сміялась, бо вже могла рухати ніжками і їй хотілось якнайшвидше повернутись додому, аби нарешті з'їсти тих смачних, наліплених нею вареників.

Попри свою суворість, дід любив жарти, але були вони в нього якісь дивні, іноді не зрозумілі молодим. Бувало, чіплявся до найменшого онука Толика, якого зазвичай привозив до села його татко – Петро. Толикове вбрання зазвичай складалось із біленької сорочечки, чорних обрізаних штанців та святкових білих ажурних гольфів. Дід називав цю дивну частину хлопчачого гардеробу – і не шкарпетки, й не панчохи – гольтами, навмисне перекручуючи літери. Малий онук-дошколярик доводив, що це не гольти, а гольфи. Іноді Толик доходив до справжньої істерики й думав про себе, що дідусь зовсім нічого не тямить у сучасному житті.

Дід іноді дозволяв онукам відчувати себе більш освіченими й розумними. Ось, наприклад, брав до читання газету «Правда». Аби привернути увагу дітей, голосно питав:

– А де це моя газета «Правда»? Зараз я її відкрию і всенюк правду й прочитаю.

Давав кілька хвилин дітям на те, аби зорієнтуватись та почати спостерігати за ним. Довго крєктав, дістаючи зі стосу одну газету, тоді шукав окуляри, які були в нього на чолі, й питав здивовано:

– Де це я подів окуляри, щоб їм добро було?

Діти сміялись та тицяли пальчиками дідові на лоба. Той робив вигляд, що не розуміє, а тоді слушної миті махав різко головою, й окуляри падали йому на перенісся.

– О, ось вони. З неба впали, чи що? – дивився на стелю.

Діти заходились сміхом. А дід слинив демонстративно пальця та починав перегортати газету. Спеціально розвертав її догори дригом та казав, скрушно хитаючи сивою головою: «Ох, біда яка, знову поїзд перекинувся». Дітлахи бігли дивитись на світлину в газеті, а побачивши, що дід не так її тримає, хором реготали, хапаючись за животи, впевнюючись при цьому, що їхній дід зовсім неграмотний та відсталий від цивілізації чоловік. Лідочка наважувалась відібрати в діда газету, повернути її правильно, і тоді старий прискіпливо вдивлявся у онуку та гладив її важкою долонею по руському шовковистому волоссю. Дивився серйозно, мов на єдину свою опору, а вона, зрозумівши нарешті його жарт, і собі починала посміхатись. І між цими двома ніби протягувалась якась незрима ниточка розуміння. Дід казав:

– Є кому. Є кому, – а що саме є кому і не розтлумачував, та ніхто й не допитувався.

Діти зграйкою висипали на подвір'я, бо починався літній дощ і можна було поскакати по двору та покататись на зробленій дідом гойдалці під життєдайною зливою. До височеного клена дід Олесь причепив мотузку, на нього прикріпив дошку, й онуки, а разом з ними й дорослі діти, віддавались лоскотливій невагомості, підлітаючи на гойдалці до розгалуженої крони й хапаючись за листя.

Згодом гойдалки не стало, бо й клен всох. Дерево почало втрачати соки, коли баба Марія, дружина діда, захворіла та злягла. А коли за три місяці її не стало, почало хворіти й умирати дерево... і гойдалка. Діти, що вже не носили гольфів та не були настільки довірливими, аби реагувати на дідові жарти, бо ж повиростали до юнацького віку, галасливою отарою ще кілька років поспіль приїздили в село на канікули. Але проводили час не біля старого, а в компанії сільської молоді – у клубі та на ставку. Згодом, як онуки стали більш-

менш самостійними й осіли безвилазно в місті, сини навідувались до батька по черзі раз на тиждень – привозили гостинці та розповідали останні новини.

І ось останнє дідове літо Ліді випало провести біля старого, в селі. Треба було слухати його, як здавалось із висоти її шістнадцяти років, дурнуваті жарти, куховарити, виконувати дідові забаганки щодо збору меду, робити вигляд, що їй весело, а насправді переводити цінний канікулярний час на такі дурниці. «І чому я, а не хтось інший, – сердилась на своїх батьків, які не змогли відвести від рідної єдиної дочки цей дамоклів меч. – Толик би із цим упорався краще. Все одно бомкається без діла». Але Толика дід не кликав. Малий ще, а може, й тому, що двоюрідний брат, як і інші двоюрідні брати, не цікавився дідовими розповідями. І навіть коли він хотів був щось повідати, розвертались та йшли у своїх справах.

* * *

Приїхала онука до села по обіді в суботу. Від зупинки чвалала вбраним у кучеряві бур'яни нічийним занедбаним городом, тоді вийшла на берег, покружляла між дерев. Присідала й милувалась дрібним квітням у буйній траві. Виходила на запилюжену дорогу й брела, насолоджуючись тишею. Усе не могла відігнати від себе дивне відчуття – їй подобалась ця сільська тиша, цей запах перегною, ця запилюжена дорога.

– Добридень, Лідусю! – кричали колгоспники, які стовбичили за своїми парканами й виглядали череду, а чи просто роздивлялись тих, хто приїхав оце автобусом з району.

– Здрастуйте! – відказувала Ліда й намагалась згадати, як звати того чи іншого сусіда.

– Як там твої? – поцікавилась згорблена бабуса в біленькій крапчастій хустинці. Старецька, побачивши Лиду, вийшла на вигін із хвіртки й, приклавши до очей дашком долоню, напружувала зір, аби впевнитись, що це дійсно дочка Юрка.

– Добре! – кинула голосно Ліда та звернула до покритої блискучою бляхою хати.

Од тієї бляхи відбивалось червоним сонце, що стояло мало не в зеніті, й дідова хата ніби горіла. Лиш диму не було.

Дід сидів на твердому лежку, припнутому до печі. Нізачо не хотів переходити на чехословацьке з ортопедичним матрацом ліжко, яке кілька років тому сини привезли йому з міста. Хлопці спеціально наймали машину, самі вивантажували, галайкаючи на все подвір'я. Намучилились, допоки вперли його крізь низькі, не пристосовані для таких ліжок двері скромної сільської хати.

– Тату, нащо вам той лежак? Переходьте вже на сучасні меблі, – просили вони, але дід волів спати там, де померла його дружина.

– То вже най для онуків буде, – відказував, дивлячись, як те ліжко займає чи не весь простір невеличкої кімнатки.

Коли Ліда заходила до хати, чула навіть знадвору, як дід відчайдушно кашляв. Постояла в сінях, почекала, допоки той клятий кашель стихне. Аж тоді наважилась увійти.

Склавши на колінах великі натружені руки, старий важко дихав, звівши голову на груди. Лідочка з наповненим поліетиленовим пакетом, на якому було зображено групу «Боні М» і який вважався модним атрибутом будь-якої сучасної дівчини, перелякано стовбичила біля столу, накритого картатою цератою. Терен мав щось сказати онуці, але йому не давала це зробити триклята ядуха. Він віддихувався після чергового нападу й махав рукою, мовляв, зараз минеться. Онука мовчки чекала, коли можна буде викладати на стіл гостинці. Ту передачу зібрала мама й бережливо вклала до пакета: вафлі, пляшку солодкої газованої води «Буратіно» та буханець білого хліба із коричневою, трохи підгорілою скоринкою. Дід завжди чекав саме цього хліба. Дивак! Усе не міг його наїстись. До сільської крамнички хліб возили не часто, а як привозили, то його відразу розбирали. Ніхто тепер паляниць вдома не випікав, хіба що на весілля – здоровенні, у три поверхи короваї з шишками й квітками і з обов'яз-

ковими копійками, запеченими на дні, – то для музик. Та ще пекли іноді круглі буханці на хрестини, які в селі на відміну від міста проходили не в таємному, а у відкритому режимі. Посеред сільського майдану височіла кам'яна добротна церква, і місцевий піп важно походжав селом у своїй довгій чорній рясі. Ліда подумки насміхалась зі служителя культу, а ще більше з його вбрання та кудлатої бороди. Піп часто приходив до її діда, вони подовгу говорили, усамітнівшись у одній з кімнат. На Великдень піп приносив дідові шматок паски, і той, припадаючи губами до пухкого м'якуша, внюхувався в аромат здоби, а тоді вже по крихті їв. Пропонував, звичайно, й дітям та онукам, але вони були надто байдужі до такого роду їжі. Чи ж здивуєш їх, міських любителів заварних тістечок, якимись булками, нехай і рясно оздобленими.

Та що вже казати про здобу, якщо й чорний хліб дідові здавався делікатесом. Коли хтось із дітей залишав недоїдений крайок на столі після обіду, потай (Ліда завжди це помічала) згрібав його зашкарубленими від роботи пальцями і, пом'явши в руках, кидав до рота. Довго, неспішно жував, затримувалася ковтання, аби вповні насолодитись смаком звичайнісінького хліба...

Ліді набридло стояти, і вона опустила на довгу, покриту смугастим грубим рядном лаву. Згадавши про своє улюблене місце, перекинулася на дідів стілець. Над столом висіла паперова іконка – шарпана-перешарпана. Вона була наклеєна на цупкий картон і затягнена поліетиленом. Дід нікому не давав до неї торкатись. Ліда пам'ятає, як її тато хотів був замінити цю іконку на гарну, у товстій рамі, нову і як дід на нього гримав. Ні, навіть не гримав, а гримів, як ото грім з неба, лунав його незадоволений голос. Із тією Божою Матір'ю в діда щось було пов'язано. Там, на звороті, написано синіми вицвілими чорнилами «Пилип'юки» – ото і все, що знала про цю ікону Ліда. А хто ті Пилип'юки, ніхто й не цікавився. «Родичі, напевно, якісь... далекі», – пояснювала собі Ліда, й на цьому її цікавість щодо паперової ікони й вичерпувалась.

Прохолодною хатою нісся розмірений цокіт годинникових стрілок, з дідових грудей виривались свистячі звуки, муха наполегливо билась у вікно й дзижчала, обурюючись нездоланною перепорою. Спочатку Ліда монотонно водила пальцем по скатертині, совала сільничкою, тоді задивилась у віконечко. Дід сьорбав воду із залізної чашки, що стояла на припічку, онука слухала й чекала миті, коли старий зможе говорити. Їй так хотілось, аби він сказав: «Мала, чого ти сюди припхалась? Їдь давай додому», натомість почула, як Терен прохрипів, тамуючи в'їдливий кашель:

– Це дуже добре, що ти тут... Мені треба тобі передати... Потім... Згодом... Ще є час. – Заскрипіло дідове лігвище, він важко вклався на настил, склав руки на грудях та закрив очі.

Дівчина вглядалась, як підіймаються від подиху груди старого, й відганяла від себе неприємні думки про те, що дід може ось-ось померти, а вона не знає, що робитиме в такому разі.

«Треба буде покликати ту скручену бабу. Як же її звати? Катерина! Так, баба Катря. Ось як, а я й забула була. Дивно, коли треба, то й згадалось, – розмірковувала про оту стару, що питала оце щойно про батьків. – Якщо дід помре, я поїду додому», – складала план відступу і тут-таки згадувала дідові слова про те, що він має щось таке цінне їй передати. На якусь мить Лідочці здалось, що дідо натякає на скарб. Марились їй золоті монети, за які вона купить собі омріяну в дефіцитний час дублянку, югославські черевики і ще... ще щось дуже імпортне, таке, чого ні в кого із подруг немає й бути не може.

«Або на кооператив мені відклав», – міркувала, йдучи надвечір по пасовиську до дідової пасіки. Лесь Мефодійович, відпочивши, забажав, аби онука перевірила, як там його бджолам ведеться. Ліда до того часу тихенько, аби не розбудити старого, розклала гостинці, підмела в хаті та принесла з криниці води. Коли дід прокинувся, напоїла його гарячим липовим чаєм з малиновим варенням та на його ж прохання пригостила хлібним м'якушем. Урізала

широку скибку, відділила скоринку. Налила зі слоїка, що стояв у холодній комірчині, молока. Молоко це приносила дідові сусідка Галя – молода засмагла колгоспниця. Удосвіта доїла свою корову і з дивовижною регулярністю вчашала до Терена з глечиком теплого молока. Не питаючись, чи можна, по-хазяйськи переливала його в дідів чистенький слоїк, а що не влізало – до залізної кварти. Завжди зичила діду доброго дня й питала:

– Мо', допомогти що?

Дід відмовлявся, сам усе порав. Казав ніжно:

– Чекай, Галю, я тобі грошей дам за молоко.

Відмовляла та ще й ображалась бувало. Тоді про щось шепотілась із дідом і, вже виходячи, констатувала:

– Ми усі, дякувати Богові, живемо, бо корова в нас була. Не забрали були. Та й Пиків в осаді не був. Гляди, завдяки тій корові яке плем'я відродилось, – висловлювалась Галя загадками, які не розуміла ні Ліда, ні навіть її батько чи дядьки. «У якій такій осаді? – думали, а тоді здогадувались: – У фашистській напевно».

Вафлі дід забракував. Ліда взяла їх собі та їла дорогою до пасіки. Вафлі із білим, трохи нудотним кремом Ліді також були не до смаку, вона-бо любила шоколадні, але такий продукт був у дефіциті. Поліпшували смак відсирілих, нехрумких вафель казкові мрії. Мріялось про те, як дід ось-ось розкриє старовинні секрети, які (і Ліда була у цьому впевнена) беруть свій початок ще з дідової далекої молодості.

«Може, він у якогось пана працював, а той закопав скарб, а дід бачив куди і тепер мені розповість», – марилося дівчині, і вона стримувала веселе калатання серця.

Природа буяла літнім різнобарв'ям, а Терен прискіпливо готувався до смерті. Чекав на неї з пошанівком та тихим трепетом. Перебирав речі, приготовані «на смерть», гладив кожну шкарубками пальцями й знову складав до нижньої шухляди масивного, вкритого темним лаком, комода. З цікавості та коли дід не бачив, онука, бувало, відчиняла ту шухляду й роздивлялась біле полотно з намальованими на краях хрестами й симуляцією вишивки – вибитими червоною фарбою півниками й калиною. Свічечки, зв'язані шматочком білого зсуканого бинта, темно-синій костюм, якого дід ніколи при житті не вдягав, сорочка жовтуватого неприємного кольору, пошита з тканини, схожої на дотик на паперову, черевики зі шнурками також новесенькі. Дід купив їх, коли до села приїздила автолавка з міста. Довго міряв, ставлячи ногу на килимок, стукав взутим черевиком об той килимок – перевіряв, чи не тисне. Тоді витирив підошву рукавом піджака, аби й пилинки на ній не лишилось. Аби новесенькі. В одному черевикові лежали скріплені етикеткою з написом «Легка хода» синтетичні шкарпетки сірого кольору. На додачу до костюма та сорочки віднайшлась біла майка. У комоді було безліч нових, також із цінниками, на яких стояв п'ятикутний знак якості, картатих носових хустинок, квітчастих бавовняних хустин та довгих лляних рушників. Були там і гроші – складені одна до одної в конверт шість цнотливо нових блідо-фіолетових двадцять п'яток із зображенням незмінного профілю вождя та колосистого герба. Ліда дивилась на гроші й міркувала про те, що, можливо, це і є той скарб, який дід мав передати їй.

Під кінець літа Ліді довелось розчаруватись. Її мрії про золоті монети, дублянки й кооперативи так і лишились мріями. Дід припас для онуки не це. А Правду. Чистісіньку, бережно ховану до цього часу правду про минуле. Ту правду, про яку не говорили по телевізору, про яку не знімали кінофільмів, про яку не писали книжок. Ту правду, яка пояснювала слова сусідки Галі про корову та робила зрозумілою любов діда до збирання хлібних крихт. На юну Лиду Тернову покладалось нелегке завдання – вона мала успадкувати цю правду, заховати її на дні свого єства й удавати, що нічого не чула.

– Я буду тобі диктувати, а ти записуватимеш, – командував дід, витягаючи із вузького відсіку старої шафи, де зберігались усілякі дрібнички, загальні зошити та чорнильну ручку, які купив нещодавно в сільському магазині спеціально під задуману ним роботу.

– Чому ви не поділились цим із синами, з татом моїм? – питала, коли дід уже не міг вставати з ліжка, а лиш тримав у своїх жорстких долонях маленьку теплу онуччину.

– Вони інші, – відповідав незрозуміло. – Вони не повірили б. Або повірили б, та не зберегли.

– А я? Я збережу?

Дід піднімався на ліктеві, дивився пильно в блакитні очі дівчини, ніби ще раз хотів пересвідчитись, що правильно вчинив, і відкидався на високу подушку.

– Збережеш! Та й час зараз такий, що от-от. От-от почнуть про це говорити.

Його три сини, всі як один, були членами партії, і не просто пересічними її гвинтиками. Старший Петро командував партійною організацією у столичному будівельному тресті, Андрій викладав марксизм-ленізм у двох обласних вишах: педагогічному та медичному, й кількох технікумах. А наймолодший Юрко... та що тут казати. Всі, як з одного джерела.

– У кожного своя правда, – підводив риску дід.

Не заперечував і не доводив свого ні коли вони вчилися у школі й читали вголос із підручників пропагандистські параграфи про куркулів та священну боротьбу із ними бравих комісарів та комнезамівців, ні коли вони намагались довести татусеві, що лінія Хрущова – це тобі не лінія Сталіна. А старий же розумів і ту лінію Хрущова з його кукурудзою як таку, що знову робить із українського селянина раба планів та директив партії і «правітільства». Не казав слова поперек, як хлопці вступали до партії і в селі влаштовували гучне святкування з цього приводу, ні коли виїхали до міст – великих і малих, аби вже там проповідувати переваги соціалістичних цінностей, рівності та братерства.

Дід із надією спостерігав, як зростають діти синів, його онуки, й ніби вивчав кожного із них на предмет наявності бодай крихти генетичної пам'яті. Чи не забринить у кого? Забриніло спочатку в Лідиної мами, а тоді і в онуки. Можливо, не відразу, не отак, відкрито. Але бачив старий, знав, Ліда – єдина, хто не викине на смітник те, що він збирав у той страшний час, час своєї молодості.

Старий Терен не знав, як підступитись до онуки, ураженої пропагандистським прядивом тотальної брехні. Як розбити її хибні уявлення про міць та могутність держави і чи варто їх руйнувати. Чи не сприйме дівчина всі його одкровення вороже, чи повірить у страшну трагедію свого народу, у геноцид, влаштований вождями, яким і досі поклоняються, життєвий шлях та «подвиги» яких активно вивчають у школах, при цьому й словом не згадуючи мільйони тих, кого й не поховали по-людськи, а скинули в спільну яму та притрусили гашеним вапном.

Два тижні минули в тому, що дід всіляко догоджав онуці, намагався говорити лагідно, аби не відштовхнути. Як наживку закидав придуману ним історію про своє кохання до покійної бабці Марії. Він, колишній робкор, умів описувати до ладу, хоча вже давно цим ремеслом не займався – після злиденного тридцять третього року зарікся брати до рук олівець та блокнот, усе потрібне тримав у голові.

– Із двадцятих почалось велике винищення українського народу! – сказав та затих надовго, дав онуці перетравити почуте, усвідомити всю трагедію нації. – А тоді пішли добивати нас голодом. І не вір, як тобі казатимуть, що в ті роки поганий урожай був, – дідове дихання зробилось уривчастим, щоки вкрив плямистий рум'янець, він дивився в Лідині перелякані очі й розмірковував – довіряє вона йому чи ні. «Довіряє», – усвідомив, ліг на високо поставлену подушку й говорив далі спокійніше: – Це був не просто голод, бо не вродило. Нас повільно й жахливо вбивали. Голодна смерть набагато страшніша, ніж швидкий кінець від кулі в бою, чи від зашморгу, чи від води, яка заповнює впродовж кількох хвилин твої нутрощі. Люди конали місяцями, у них на очах відходили рідні, діти... діти... діти.

Ліда довго переосмислювала сказане, сидячи другого дня під деревом у просіці, за шість кілометрів від Пикова – на малій батьківщині діда.

– Там земля ворушилась від ще живих людей, яких кидали в спільну могилу. А тепер на тому місці росте пшениця. А мало б бути кладовище. Кладовище, яке вони зробили з мого рідного села. Веселівки. Було колись таке село.

Ліда несподівано, водномить подорослішала, її погляд змінився, посуворішав, і вона тепер дуже нагадувала Терена, лиш не було тих кущами густих брів, а очі стали схожими – колючими та недовірливими, і навіть з ясно-блакитних перетворились на ясно-сірі.

Лесь Мефодійович світлими літніми вечорами оповідав свою історію. Дивився в невеличкий свій блокнот, отой, який колись давно Ліда бачила в руках своєї заплаканої матері. Звірявся із написаним у ньому, щось думав, згадував, а тоді диктував Ліді, а та записувала. Скільки випало випробувань на те покоління, яке народилось, відразу як світ увійшов у двадцяте століття. Війни, розруха, виселення, репресії, голод.

Голод! До цього часу це слово нічого для Ліди не означало. А тим більше справжній, убивчий голод, яким спеціально морили її народ. Якось її тато, слухаючи «Голос Америки» (під особливим секретом), почув дивне для радянського вуха слово. «Голодомор». Ще тоді здивувався, що вони по тих ворожих голосах за нісенітниці верзуть.

– Чого лиш не понавигадують, – сказав та крутнув коліщатко радіоли, аби натрапити на пісню Мірей Матєє. – Що значить голодомор? Ніхто нікого не морив. Врожаю не було, по всій державі, от дехто від недоїдання хворів. Життя було нелегке, тут погодитись можна. Та хіба воно зараз легке? Поки тих дефіцитів дістанеш. Але ж не скиглимо. Таке придумати – голодомор! – і пхінькнув нервово.

Ліда звичайно, знала, що воно таке, голод. Вона знала, що відчуває людина, коли вона голодна, точніше, коли вона зголодніла. Це легке відчуття дискомфорту завжди виникало, коли в школі розповідали про важкі післяреволюційні роки, про те, що юні безхатченки ходили вулицями із простягнутою рукою, просили поїсти. Та щоб голод спричинив таку моторошну трагедію, про яку оце повідав дід, ніколи не здогадувалась. Ставила старому подитячому наївні питання: «Чому ж про це ніхто не розповідає?», «Чому не зберегли пам'ять про померлих?» і, врешті-решт, головне: «Але ж були винні... не лише ж вожді. Хто?»

– Я! – коротко зізнався дід і відвів погляд.

Він відчував себе відповідальним якщо не за мільйони втрачених життів, то за дві сотні односельців точно. Бо ж усе бачив на власні очі, відчував шкірою, всотував у кров, але не міг спинити цю катівню, змінити бодай одну долю чи запобігти хоча б одній родинній трощі.

32-й

Лесь Терновий другу добу поспіль безвилазно сидів у редакції своєї газети – чекав допоки збереться потрібна кількість людей для спецвиїзду в села, у яких селяни не схотіли «круто підвищити темпи хлібозаготівель». Цю фразу Терновий щойно написав на аркуші й тішився написаним, приміряючи її як заголовок до чергової статті, що народжувалась цієї миті в голові. Сам він не вагався й хвилики, коли в середу довідався про можливість показати свій фах на репортажній ниві, як то кажуть – на передовій класової війни. Його прізвище стояло під номером один на неофіційному бланку, із яким зранку носилась секретарка редакції – комсомолка Соня.

– Рівняймося на товариша Тернового, – кинула вона, крутнувшись на підборі, та хвально записала своє прізвище, зігнувшись над столом.

Дивлячись на метку секретарку, Лесь розмірковував. «А я такий – куди звуть, туди йду. Часи буремні, якщо сидіти без діла, можна зотліти чи взагалі опаскудитись».

Він завжди підбадьорює себе та налаштовує на потрібний лад: виходячи на роботу, мугикає: «Смела ми в бой пайдьом» або ж «Смела, таваріші, в ногу».

Виспіває незмінно, як колись, у дитинстві, за маминим наказом, відчитував завченого на зубок отченаша.

Робота в Тернового відповідальна! На людей, таких, як він, на цей авангард сучасної думки, нового слова, мусить рівнятися трудовий елемент – робітник і селянин. Особливо селянин – забитий, темний і далекий від ідей світової революції хлібороб. Його, Тернового, думками й висновками він, той трудар, має жити. Ті думки й висновки переймати, вивчати й цитуючи напам'ять вплітатись вірою в нові ідеї – ідеї чистого, дружного й безтурботного життя. «Наша мета – комунізм!» Ціль кожного окремого індивідуума – комунізм, а не своя паляниця, не свій стіжок чи підсвинок! Вузько мислите, товариші! Нам потрібно мислити ширше, товариші! Дайош солідарність, а не власний хлівець! Дайош братську допомогу робітникові, який буде індустріальний рай. Зречись куркульського підступу і своєю ратною працею на благо всіх загинь, якщо треба!

І оці думки, й подібні до них денно й нічно роєм крутяться у його голові. І уві сні, і навіть коли він задивляється на гарних дівчат, як оце на секретарку Соню, гуде й гуде одне те саме: «Дайош!»

«Дайош, товаришу Соню, три аркуші за годину!» – це коли треба передрукувати написану Лесем статтю, а Соня, замість друкувати, бігає по редакції й агітує всіх записуватись у агітбригади.

Обласна багатотиражка за допомогою кореспондентів день у день тлумачила громадянам країни Рад усю важливість суворості нових законів, усю непохитність курсу нової влади, усю партійну правильність і єдиноправдивість. Країні потрібен хліб – і вони, велелюдна армія робітничих кореспондентів, роблять усе можливе, а іноді й неможливе, аби повернути на шлях істинний українське селянство, змусити ділитися зі своїм братом, який мешкає в місті й робить усе, аби Україна стала індустріальним центром, аби технічний прогрес, народившись та сп'явши на ноги саме в містах, повернувся до сіл у вигляді автоматизованих засобів праці, аби...

Терновий подеколи переписував слово в слово цілі шпальти з центральних газет, як того вимагав головний редактор. Іноді замінював деякі назви на місцеві, додаючи прізвище того чи іншого обласного ворога народу, якого оце розсекретили доблесні чекісти. Окрім того, без упину строчив агітаційні памфлети. Набив руку – йому й думати не треба було: слова із нього сипались самі. Щоправда, час від часу Терновий ловив себе на думці, що йому нудно од такої рутини. «Засидівся, – скаржився собі. – Давно вже навколишнього світу не

бачив. Усе в редакції та в редакції». Ліниво гортав підшивку рідної газети «Більшовицька правда», орган обкому КП(б)У, видання, у якому, власне, й здобував та виконував фах упродовж трьох останніх років. На надірваних та обшарпаних чималих газетних аркушах виділися жирні заголовки. «Кожен кілограм на облік», – попереджав колгоспників сількор на коротке псевдо-Гнат. У статті йшлося про те, що копійка карбованця береже. Висміювались деякі нехлюї, які під час збирання врожаю нехтують тими зернинами, що впали на землю. Мовляв, топчуть народне багатство ногами й не здогадуються, що це зерно могло б згодитись для експорту. Терновий іронічно пхінькає, бо ж стиль статті занадто пафосний та театральний скрипучий. Текст рясно пересипаний прислів'ями та приказками у псевдонародному дусі, але вони не стосуються обраної сількором теми.

Гнівно перегорнув одразу кілька аркушів, і погляд прикипів до його ж статті, за яку він ще тоді (зиркнув на дату виходу газети – двадцять сьоме липня тисяча дев'ятсот тридцять першого року) отримав подяку від начальства і не лише редакційного, а й обласного. Сам секретар обкому партії так довго і так міцно тис Терновому руку, аж у нього терпла долоня. Гнів праведний, навала слів, які використовував молодий майстер пера, били в саме серце й відлунювали десь у шлунку: «Розтрошуючи куркульське шкідництво, рвацькі настрої, опортуністичну практику, негайно зібрати все потрібне насіння вівса, ячменю, гороху». І що найголовніше – після цієї статті таки збирали все потрібне, отже, трошили і куркульське шкідництво, і рвацькі настрої, і опортуністичну практику ті, хто на це спеціально вчився в різного штибу школах під керівництвом Головного політичного управління, а потім усе вивчене мав можливість застосувати на товстошкірому українському селянстві. Терновий досить критично ставився до своєї писанини. Тепер от, перечитавши, скривився й відклав підшивку. Згадав, як написану від руки статтю перечитував та правив і як тоді вона йому здавалась ідеальною з усіх поглядів. А коли той самий текст викарбувався друкарським шрифтом і став чітким, як тавро на рабові, Терновий не міг позбутись відчуття сорому. Цей сором палив його зсередини і навіть час від часу примушував замислюватись, а чи не кинути цю професію кбісу й податись на завод, до верстата, а ще краще назад, до прадавнього плуга, до заскнілого у своїх традиціях та віруваннях села, на круги своя?

Лесь якийсь час вагається, гортати далі підшивку чи закинути її під стіл та думати про майбутнє, а не минуле. Але зазирає на останню шпальту. Звідти стрибають йому в очі одна за одною, як голодні блощиці зі шпарин, жирні літери. Вони шикуються в опуклі слова, а ті, своєю чергою, перетворюються на банальні фрази. «Найважливіше завдання є завершити просапну та по-бойовому розгорнути збиральну кампанію. Усі сили на боротьбу з втратами врожаю!»

– Це ж треба таке утяти, – підшивку глухо гепається об підлогу, і Терновий ногою заштовхує її подалі під стіл.

Береться за іншу, датовану вже цим роком. Свіжу. Має надію, що слова в цих газетах не будуть такими кострубатими й заяложеними, бо ж він росте як фахівець, вдосконалюється і його письмо, підхід. Збагачується, врешті-решт, лексика. «Чи ні?» – ловить себе на поспішній думці й читає вголос. Може собі це дозволити, бо ж його ніхто не чує. У приміщенні редакції ні душі, окрім нього. Поки він гортав газети, робочий день скінчився і всі повтікали хто куди. У кутку куняв німий юнак – сторож Юрко.

– Озброївшись останніми постановами ЦК і РНК,¹ завдати рішучого удару куркульні й по-більшовицькому провести збиральну та хлібозаготівельну кампанії, – карбує кожне слово.

«Ну, це вже краще, – подумки заспокоює себе кореспондент, але не позбувається критичного настрою остаточно. – І яка користь з цих закликів? Хто їх читає, ці газети, як селяни

¹ РНК – Рада народних комісарів.

зклопотані збиранням врожаю. А може, політінформатори читають прямо на полях?» – припускає, і від цього припущення йому стає тепло: його праця – не даремна.

Дзеленчить телефон, і Терновий обриває цікаву розмову із собою. Не підводячись із-за столу, тягнеться рукою до телефонного апарата й, заплющивши очі, слухає, що там кажуть. А там звітують із друкарні, що черговий випуск зійшов з друкарського верстата.

– Добре, – відповідає пластмасовій рурці, кидає здалеку слухавку, потрапляючи нею прямо на телефонний апарат. Розгорнувши товстий потертий журнал, ставить свій підпис – симпатичну карлюку, точний час, який вивіряє за наручним годинником, та знову береться за перегляд періодики. Ось газета, що вийшла якихсь два місяці тому. Тут його стаття, яку теж неабияк хвалили партійці.

«Шостого та сьомого серпня – масові червоні хлібні валки. План на серпень – чотири тисячі тонн – реальний до виконання». У жовтні стиль писанини став лаконічнішим. «Примусити куркуля здати державі хліб за твердим завданням», «Рішуча відсіч опортуністам, що намагаються припинити хлібозаготівлю», «Ніякої амністії найзапеклішим контрреволюціонерам, саботажникам відсталих сіл і районів». І усе це написав він. Неабияка плідність! За жовтневі заголовки і статті йому вже не соромно, бо в них відчувається рука справжнього майстра – мінімум романтичних відступів та недолугих порівнянь, максимум цифр, посилай на закони та постанови. Його друковане слово відлунювало дзвінкою, каральною міддю. Увіп'явшись поглядом у написане, читач мав би відчутти прискорений потік крові в жилах, індустріальний ритм роботи серця, яке гупає, наче той верстат: «Бу-бух, бу-бух, бу-бух». Як воно, це змінене серце, виштовхує в мозок бажання віддати державі весь хліб та зрівняти із землею все, що опирається постановам-планам найкращої у світі партії – партії робітників та селян.

Посперечавшись із собою, взявся редагувати свою нову статтю. Закреслював спочатку по слову із написаного, тоді хрест-навхрест цілі абзаци і врешті дійшов до того, що зібгав аркуш і хотів був кинути в куток. Але спохопився, розрівняв його та, подерши на акуратні квадратики, поклав ті квадратики в нагрудну кишеню. Один папірець залишив на столі, насипав на середину мотузочком дрібно потятої махорки з невеликої пачки та взявся прискіпливо скручувати цигарку. Підпалив, затягнувся. Тьмянний вогник з агресивним шкварчанням злизував написані Лесем слова, а той насолоджувався процесом. «Хи-хи, – сміявся, – як же воно весело тліє. Особливо якщо дрібно пошаткувати». Ось він втягує в легені їдкий дим, а тим часом тліє півлітери зі слова «кара». А саме слово гадючкою оповило самокрутку. «Кара для куркулів входить у мене димом, – думає і випускає кільцем той дим, – а виходить діркою од бублика», – пхне пальця в димовий бублик, який від такої наруги розпливається туманом над головою.

Так змарнував довгий вечір: курих самокрутки, сьорбав напівпрозорий чай із трав, виходив надвір хіба до нужника. Двічі думав іти до гуртожитку, але тут-таки відкидав цю ідею і знову сідав писати. А воно як на зло не писалось, а лиш думалось. І усе не про те, про що звик, не про те, про що потрібно, а зовсім про інше, і навіть контрреволюційне й у деяких аспектах – підступно-вороже.

«Може, серед хлопців і думки інші лізли б у голову? – подивився на двері, вирішуючи: йти до гуртожитку чи ні. – Чого ото вештатись туди-сюди, – притулився до холодної стіни неопалюваного приміщення. Закутався у виляняле бобрикове півпальто, яке накинув на плечі, бо ставало дедалі холодніше, та поглядав на Юрка з-під насунутого на очі шкіряного картуза. – У гуртожитку те саме, що й тут».

Шлях до гуртожитку робітничої молоді, який розташовувався на протилежному від редакції боці міста, потрібно було долати, чавкаючи по глиняній в'язкій багнюці та скачучи через наповнені жовтуватою від тієї самої глини водою, чималі баюри та вибоїни. Лесь хоч і мав кирзові чоботи, а не шнуровані черевики, та нікому не розповідав про діри на підшвах

справного та нового на вигляд взуття. Надворі ляпавицею розверзлась пізня осінь, від сльоти в редакції, у старому перехнябленому приміщенні колишніх губернських казарм, миттєво ставало холодно й волого, мов у склепі. Колись, ще за царя Панька, тут стояла пічка, але її замурували, можливо відчувши, що люди, які прийшли на зміну казарменій солдатні і працюватимуть на мирній, але відповідальній ниві, мають такі гарячі серця, що їм уже не потрібні старорежимні грубки.

У приміщенні редакції були розставлені череп'яні полумиски та іржаві відра. Вдень ту тару весь час рухали з одного кутка в інший, переставляли, совали, почергово ходили виливати каламутну рідину із розведеним дощовою водою тиньком. Від дверей редакції світлим потічком мандрувала та вапняна вода далі, на дорогу, де змішувалась із більшими потоками, які несли за собою всі нечистоти міста до широкої повноводної річки. Іноді в емоційному пориві, читаючи товаришам щойно написане, котрийсь із робочих кореспондентів зачіплявся ногою за відро, мало не падаючи. Відро, із якого вихлюпувалась вода, котилось приміщенням з набатним гуркотом. Він супроводжувався тихою лайкою того, хто необачно перекинув посудину. Попри те, що на підлозі стояли три оцинкованих цебра й з десятків полумисків, вода з подертого даху крапала повз нехитрі пастки, стікала цівками по глинобитній підлозі, де-не-де устеленій згнилими дошками.

Ще якихсь десять років у цьому приміщенні була дерев'яна підлога, а ще до революції, кажуть, і паркетна, з ялини. І саме в тому залі, де тепер засідали головні газетярі області, ніби розташовувався кабінет якогось генерала. Бо нащо тут стелити паркет чи дерев'яну підлогу? Працівники редакції, маневруючи один повз одного, зберігаючи рівновагу на хистких містках-дерев'ях, метушливо переносили папери з одного столу на інший, аби написане від руки не потекло синіми слізьми й не змилось остаточно, так і не ставши друкованими рядками. Найважливіші документи із загрозливим грифом «Цілком таємно» та додатком «Не підлягає оголошенню» головний редактор одразу ховав до кованого сейфа. Таких паперів було по три за один робочий день, і доправляли їх спеціальні посильні – суворі й мовчазні, під охороною одного або й двох озброєних міліціонерів, також суворих і мовчазних. Сейф – німецького виробництва залізне одоробало, що зараз розташовувався в головноредакторському кутку, – був експропрійований у колишнього ювеліра Лейби Фарбаха на початку тридцятого року.

Лейба – підстаркуватий жидок, що жив через дорогу від редакції пролетарської газети «Більшовицька правда», – всією душею сприйняв революцію та всі подальші перетворення вкупі з концесійним непом. Тим більш, із його роду-племени стільки посіялось люду в партію, що гай-гай. Але Лейба жив по-старозавітному – політики уникав, відмежовувався, хоча зовні й підтримував, завжди був «за» і ніколи «проти» чи навіть «утримався». А ще старий лис був доволі артистичним. Ото, як ідуть лавами військові, чи міліція, чи славетні чекісти, виходив на вулицю, ставав спиною до своєї крамнички, ніби захищаючи її, та здіймав руки до неба. Голосно декламував прозові посвяти червоноармійцям, а особливо чекістам, що стоять на сторожі революційної законності. Лейбу позаминулого року заслали кудись у Сибір за класову нетямущість. А саме: Лейба ніч не тямив у плані добровільної фінансової підтримки пролетарів. Усі матцінності, а було їх у Лейби до біса, усе, що зберігав німецький сейф, разом з облігаціями та паперами, які засвідчували численними печатками й автографами не останніх у місті людей право Лейби на півбудинку, де й розташовувалась крамничка, було випатрано та кинуто в горнило будівництва однієї з радянських соціалістичних. А може, й не в саме горнило, може, усі ті цінності осіли десь у місцевого парткерівника – хтозна. Хоч би там як, діаманти та золото горнило розтопило й пожерло, папірці спалило, а сейф виплюнуло, і він вилетів прямісінько через вузьку дорогу до редакції газети. Тут він дуже вдало прилаштувався й почав збирати в себе різну таємну інформацію. Іноді ця інформація була на вагу

золота, а чи й життя. За розголошення державних таємниць можна було невдовзі зустрітись із Лейбою, але вже не тут, а там, де він нині жив, – у Сибіру. Якщо, звичайно, ще жив.

Олесь ловив себе на думці, що мав би зараз не думати про якогось ворожого елемента, який співав дифірамби новій владі, плекаючи насправді ворожу ідею нажитись на бідноті, а складати заклик до несвідомих селян-незаможників, які, попри всі закони логіки, не хотіли об'єднуватись у колективні господарства, аби разом, дружно працювати на благо молодій батьківщини. А якщо і йшли до колгоспів, то лиш аби поцупити звідтіля усе, що погано лежить. «Селянству нарешті дали землю, якої вони чекали з часів татаро-монгольського нашествия, – то й що, що земля загальна, але ж вона ваша! Ваша, бісові діти! Беріть, засівайте та збирайте. Так ні! Дайте, кажуть, нам, аби своє було. Оце «мове», «своя сорочка ближча», оце хуторянство загублять велику ідею. Вчепились у ті десятини, кістками лягають, а тримають. Та хіба ж ти, очмана така, втримаєш своїми руками всю землю, яка в Україні є? Вона ж народу належить, а не одному тобі. Брат зрікається брата, за сокиру береться через перенесену на півметра межу, то що вже казати про пропозицію скинутись до купи та й хазяйнувати. Ні! Достукатись до їхньої безпросвітної свідомості практично неможливо», – думав собі ударник радянської преси.

Так-так, і в пресі були свої ударники. Серед них Терновий чи не в перших лавах. Ударники преси в усіх куточках соціалістичної України їхали в складі буксирних бригад на село. У складі сотиссячників їхала міліція, чекісти, комсомольці, комуністи, робітники та газетярі.

– Не маємо, товариші, морального права відсиджуватись у своїх редакціях, на пригрітих місцях! – виголошувалось на зборах творчих колективів.

– Робкори першими покажуть готовність нещадно таврувати словом відступників, – махав картузом на одному із зібрань сам Терновий. – Будь-кого, хто чи з власної волі, чи під впливом ворожих навіювань одійшов від священних ідеалів пролетарської революції, – придушимо влучним словом!

Письмацький народ піднімав Тернового на «ура!», а він, окрилений підтримкою, вів далі, горланячи, щоб його добре чули аж ген-ген під стіною оті, що шепочуться між собою й ніби мають щось проти таких вдалих ініціатив.

– А робити це вкрай необхідно поряд з тими, хто нехтує ідеалами. Уперед, товариші, в лігво контрреволюції. Випалимо її до останку своїми влучними епітетами й смертельними у своїй правді словами... Але й цього, товариші, замало, – гукав, увійшовши в раж, і зала гула, мов мартен, аж дзвеніли шибки.

Навіяло поночі Терновому той його виступ. Він хоч і волів не згадувати минуле та мимохіть розмірковував над цією темою. «Не можна ховатись за словом, нехай навіть хльостким, як батіг! Не можна сидіти за столом у теплій затишній редакції! Виходь на бій, товариш! Давай! Покажи свою пролетарську готовність звести на нет буржуйське плем'я! Бий куркуля не лише словом, а й ділом!» – уже не кричав, а шепотів хтось у голові в Тернового, розчиняючи в круговерті закличних фраз кволі й ледь вловні згадки про нещасного Лейбу Фарбаха.

Цього разу, перед спецвїздом у село, свою грізну промову Олесь Терновий пообіцяв головреду написати за кілька годин, щонайбільше за добу. А ще взявся згодом виголосити її з високої чи й не дуже трибуни, коли весь кореспондентський почт у складі червоної валки прибуде до відщепенців у село. Уявляв, як осудливо дивитиметься ворогам хлібозаготівлі в очі й намагатиметься власним прикладом та запалом розтопити задубілі селянські серця.

«Цікаво, куди буде рознарядка? На схід чи на захід області?» – думав, хоча йому було байдуже, у яке село їхати. Чи ж вони, ці села, не однакові – хоч на сході, хоч на півночі області?

Промова, як на те, не клеїлась навіть у голові, що вже казати про записування її на папір. Усе крутились якісь дурнуваті фрази, густо всіяні русизмами, такими, як «дайош», «товариш», «плем'я» та «хльосткий». «Папір зараз потрібно берегти, адже не пани, щоб

народну власність розбазарювати. За розбазарювання можна й під статтю потрапити, – автоматично думалось. – Тю», – спиняв себе, бо черепок наповнювався бозна-чим.

Сперечався із собою, аж поки не заснув сидючи. Прокинувся від жвавих чоловічих голосів. До редакції повернувся головний і з ним працівник «Сільського вісника». Терновий закректав на своєму місці, з осудом дивлячись на колег, що голосно обговорювали якусь незначну подію у житті одного з найближчих до міста районів. Чи то там кого з дому вигнали, чи, навпаки, загнали додому. «Най би вже забирались к бісовій матері. Ходять туди-сюди, – багатозначно зиркнув на годинник. – Поспати б трохи. А ці гелготуни не дають».

Колеги, ніби відчувши бажання Тернового, шпарко зазбирались, посунули до виходу, продовжуючи сперечатись та встромляючи на ходу руки в рукави накинутах на плечі пальт.

– Не мали права! – кричав той, що з «Вісника», а головний озивався:

– Мали!

І двері гучно ляснули, ніби даючи запотиличника тим двом сперечальникам.

Поринувши в бездум'я, Терновий слухав, як за вікном хлюпоче дощ, як він відлунюється, але вже в іншій тональності, скрапуючи із дірчастої стелі в полив'яний та залізний посуд. Перший матеріал відгукувався глухим звуком, таким, як ото буває, коли стукнеш відволоженою палицею по набубнявілій колоді, а другий – веселим дзенькотом, ніби якийсь хлопчисько котить вулицею залізний обід. Усе це різнобарв'я звуків накладалось на фоновий шум зливи на вулиці, і якби Терновий тямив у музиці, то тут лиш записуй ті ноти й чекай успіху від пролетарського слухача. Рапсодія готова.

Від довгого сидіння без руху терпили ноги й голова час від часу здригалась на в'язах, бо ж пекельно хилило на сон. Вночі, коли редакція порожніла від балакучих братів по перу, можна було забутись важким сном, улігшись на зсунуті до купи два письмових столи. Ці столи колись, ще до початку колективізації, належали одному розкуркуленому елементу й були привезені тодішнім сількором Петром Бевзом із села Воронниця, де мешкав загалом заможний люд. Зі слів Петра, вони навіть наймитів з інших сіл брали для роботи. Наскільки зараз пригадує Терновий, звали розкуркуленого чоловіка, від якого були привезені столи, Кирилом. Олесь напружує пам'ять, аж йому паморочиться. Промовляє хрипко:

– Так-так, саме Кирило, – й скручує самокрутку.

Зважає на долоні спустошений наполовину пакуночок з жовтого цупкого паперу, на якому написано стандартними літерами «Махорка курительная», та розминає ноги, згинаючи та розгинаючи їх у колінах.

Той Кирило, по суті хлібороб, що нажив статків на таких самих землеробах, удався до панських звичок. Він прикупив під час непу в якихось розжалуваних дворян оці столи з різьбленими ніжками й міцними стільницями та надумав садовити за них своїх доньок-погодків, аби вони вчили грамоту, яку їм викладав спеціально найнятий у місті вчитель.

– Куркулі! – буркнув Олесь, генеруючи ненависть до одноосібників, які не бажали об'єднуватись у комуни.

Згадав ще й цю історію про столи. Не міг обійти увагою й любовні листи, знайдені в одній із шухляд, що їх, напевно, й писали дівчата. Усією редакцією читали їх виразно вголос та сміялись, мало животи не надірвали. Терновий не сміявся, бо вірші в листах були нічогенькі: ліричні й по-дівочому наївні, від паперу пахтіло ромашковим духом і ще чимсь невловним, але манливим до лоскоту під ребрами. Одного такого листа він зберіг, закривши за внутрішній обідок кашкета. Ще тоді подумав: згодиться, як треба буде перед якоюсь жінкою похизуватись знанням та вмінням римувати романтичні слова. «І де ж ті дівчата зараз?» – підступно подумалось Терновому. Він не погнав це питання од себе, а уявив виплєканих батькових донь без барвистих стрічок, що обов'язково були у їхніх чистих косенятах до розкуркулення. Чітко побачив двох дівчат, які змінили панські капелюшки на безликі хустини, перевдягли мереживні суконьки, вбравшись у селянське дрантя, та пішли працювати в поле

чи до корів, а чи до свиней... якщо, звичайно, ті корови й ті свині ще лишилися у їхньому дочиста розкуркуленому селі.

До щему в грудях захотілось Терновому перечитати дівочі рими, неперевершені у своїй недовершеності. Переборов сон, потягся до картуза, навромацки спробував видобути складений увосьмеро аркуш, але не зміг. Зіп'явся на лікоть, зняв із гвіздка картуза, вийняв листа, та спочатку не наважувався його розгорнути. Нюхав. Затягнув повітря носом глибоко, аж замружився, посміхнувся та нарешті розклав аркуш. Довгенько вдивлявся в нього, ніц не розбираючи почерку, бо ж у кімнаті було темно. Влігся горичерева й нацупив собі на обличчя того листа, як марлеву пов'язку. Аркуш легенько підскакував від його подиху й, на мить заспокоївшись від дрижаків, пестив загрубле, вивітрене вітрами, виморожене морозами та висушене сонцем обличчя Тернового. Кожен дотик рожевого духмяного покривальця лагідно заколисував. Непередаваний квітковий запах, що вивільнявся з целюлози, діяв на чоловіка, як ефір на хворого. Поволі позбавляв гніву, вводив у потойбічні світи, обіцяючи затишок та спокій. Обережно, аби не скинути із себе пересічений зморшками згинів папірець, Терновий мостився на столах, устелених власним півпальтом. Пововтузився, шукаючи зручніше місце. Обережно випростав правицю та підіпхав під голову кілька зав'язаних міцним вузлом тек з паперами, які лежали сумирно на краю столу. І лише тоді вкляк. Теки під головою Олесь були розмашисто підписані гарним каліграфічним почерком: «П'ятирічка», «Колгосп», «Зоря». Під стіл впала з усього стосу ще одна із написом «Чорна дошка» та й лежала там, потихеньку бубнявіючи від мокви на підлозі.

Уночі охороняти цю величезну кімнату лишався сторож Юрко, якому було щонайбільше п'ятнадцять років і який після опівночі чіпляв на плече гвинтівку та поважно носив її. Час від часу приймав бойову позу й, скидаючи зброю, націлював її на мишу, що пробігала від нори до нори.

* * *

Юрко Калитко прибився до редакції наприкінці літа. В обдертій засмальцьованій одязині, брудний, виголоднілий та завошивлений, аж ті воші дибки ставили його відросле світле волосся. Хлопчина в руках мав бляшанку, яку пхав межі очі всім, хто входив зранку до «Більшовицької правди» й виходив звідтіля в передобідню пору. Стогнути й водяти балу хатими очима, просив милостиню. Стояв на одному місці мало не тиждень, а тоді впав прямо під дверима, знепритомнівши від виснаження. Хтось жалісливий затяг юнака до приміщення й поклав на одну із лав. Відлежавшись, малий схопився на ноги і вже хотів тікати, як його втримали, напоїли чаєм. Секретарка запропонувала шматок пайкового хліба. Юрко вхопився в нього пазуристими пальцями, аж вони втопились у вологому м'якуші, з розгону відкусив мало не половину скибки. Знімаючи язиком з губ прилиплі крихти, ковтнув, не жуячи й огледівши всіх присутніх, тих дорослих чоловіків та жінок, які, замість займатись своїми письмацькими справами, оточили щільною стіною й дивились з неприхованим співчуттям. А тоді мов риба відкрив порожнього від їжі рота, здивовано поморщив лоба, переломивши дашком тонкі, мов у дівчинки, брови й схопився обома руками за живіт. А по цьому стогнути покотився підлогою. Робітники редакції лиш встигали відскакувати від Юрка, який в'юном звивався між столами.

— Та підніміть же ж його, товариші! — Соня вивела зі ступору інших й побігла до відра, аби набрати води.

До редакції привели лікарку — короткозору дебелу жінку із невеликою валізкою, де зберігались лікарські дрібнички: гумова трубочка для прослуховувань внутрішніх органів, довга пласка паличка для зазирання в ротову порожнину, пінцет довгий та блискучий уже бозна для чого, марля, скручена в сувій, закупорена сургучем скляночка із йодом та сірники.

Юрко дивився збентежено на вміст тієї валізи й думав про себе: «А сірники навіщо?», і ця думка трохи стишила його біль. Хліб, який він проковтнув, як удав теля, розмок у зсохлому шлунку й більше не колов хлопчину зсередини. Хіба що нудило й хотілось виблювати той хліб, але Юрко відважно тримав рота на замку й боявся лиш одного, аби лікарка не примусила його сказати «А» та не надумала пхати до рота той плаский патичок. Бо тоді точно вся їжа опинилася б на цій не надто чистій підлозі, а можливо, й на чистих черевиках та черевичках працівників редакції відомої у всій області газети. Оглянувши малого та мацнувши його по круглому й напнутому животу, медичка сповістила, що цього пацієнта конче необхідно госпіталізувати. Отож Юрка – а тоді ще ніхто не знав, що його звати саме так, бо ж хлопчина мовчав і лиш мукав час від часу, – забрали до лікарні.

Працівники газети тішились, що змогли врятувати від глумої смерті хлопчину, нагодувавши й надавши йому першу медичну допомогу, і фантазували, як той невідомий юнак, підлікувавшись, піде вчитись на якого літуна, чи капітана, чи вчителя, а може, й лікаря. І тут майже здоровий, і навіть трохи відгодований Юрко знову придибав до редакції та став на своє звичне місце, простягаючи перехожим свою незмінну бляшанку. Ту саму, що й до цього, адже бляшанка весь час лежала під сходами, які вели до редакції, – її туди запхав сам Юрко, перед тим як його спровадили до лікарні.

На парткомі, що спішно відбувся, одноголосно підтримали рішення взяти шефство над явним сиротою й розквартирувати його тимчасово в приміщенні редакції. Допоки заслухували доповідача та голосували, виглядали крізь вікна надвір, де тупцював Юрко, приведений до людської подобі, вдягнений у чуже, вкрите свіжими латками, випране лахміття, яке, певно, лагодили й прали в лікарні. Оформили малого як нічного сторожа й за правилами видали йому під розписку зброю. Ім'я та прізвище хлопчини дізнались не з його вуст, а із писаного. Вирвавши олівець із рук Тернового, юнак нашкрывав доволі гарним почерком на шматку подертої на самокрутки газети: «Юрій Калитко – незаможний селянин, біднота, пролетаріат». Після писанини малий показав рукою на свій рот і жестом пояснив, що він не говорить.

З цього допису всі посміялись, поплескали парубка по плечу як свого, рівного, прийнятого до колективу.

– Тут або селянин, або пролетаріат, – пояснив Терновий, заглядаючи хлопчині в очі. – Ти ким би волів бути в майбутньому? – і не дочекавшись, поки Юрко щось напише, випалив: – Пролетарієм?

Хлопець ствердно закивав і навіть чи не вперше посміхнувся.

– Як хочеш, то будеш, – із силою скуйовдив буйного чуба на Юрковій голові Олесь. – Трохи оклигаєш – підеш на завод, там із тебе зроблять справжнього пролетарія.

– За індустріалізацією майбутнє! – виголосив хтось з-за свого столу і додав: – Непогааний заголовок, – та взявся строчити на папері, часто вмочуючи у квадратну скляну чорнильницю заквечане тим чорнилом самописне перо.

Потому всі взялись за роботу. Редакцією лунали дивні, як на Юркове вухо, звуки – скрипіли численні пера й стукала, як маленька молотарка, друкарська машинка. Клавіші в ній підскакували й, здавалось, відштовхували від себе липучі пальці секретарки, яка, посміхаючись Юркові час від часу, відводила очі від списаного й уже надрукованого аркушів й підморгувала новому членові колективу.

Хлопець за весь час, що жив та харчувався тут, не зронив жодного слова, тому його вважали німим, хоча лікар, який приходив до редакції ще раз оглянути Юрка, вважав, що фізіологічних проблем у нього немає.

– Він чує, а отже, може й говорити, – констатував медик.

На цю констатацію Юрко ствердно кивнув, що означало, він усе чує, і тут-таки крутнув заперечно головою, що мало б означати – ні, не говорить.

* * *

Олесь виборсався зі сну, розчухнув повіки й не відразу второпав, чому перед ним якась білувата пелена із розпливчатими літерами. «Ага, лист», – згадав і хотів був зняти його. Спробував поворушити рукою, але не відчував ні лівої, ні правої, а замість них якісь ватяні сувої, що лежали вздовж тіла. Кілька разів грюкнув руками об стіл, і це спрацювало – кінцівки почали оживати й поколювати дрібними остюками. Занімілими пальцями чоловік склав романтичного листа увосьмеро, вивіряючи, аби згинався він по тих самих згинах, що й раніше, та запхав його назад до потаємного місця в кашкеті. Подивився на Юрка, який сидів тихенько в кутку та наминав зачерствілий пайок (не свій, а той, яким із ним, жадібним до їжі, поділився хтось із працівників редакції, йдучи додому), і зітхнув.

– Скільки їх, тих сиріт, наплодилось за останні роки, – прошепотів і відразу ляснув себе по щоці, аби не верзти вголос різних дурниць, народжених його думами, подеколи забороненими.

Повернувся на бік і плямкнув.

Визбиравши хлібні крихти із поли сорочки, Калитко вкинув їх до рота та почав чесно відбувати свою варту – вимірював редакцію широкими кроками від стінки до стінки вздовж і впоперек. І це посеред ночі. Від Юркових (спеціально важких) кроків Терновий, що встиг за коротку мить поринути в липкий сон, схопився зі столів, мало не впавши додола. Труснув головою, фокнув, мов кінь, потягнувся. Дістав рукою до Юрка, який саме марширував повз лігвище Тернового, та дав йому щигля, але по-доброму, по-братерськи, не боляче й не образливо. Потому вклався на інший бік, потай ласкаво лаючи дурнуватого прищавого прийдучого, який продовжував крокувати від стіни до стіни, виконуючи, як йому здавалось, свій обов'язок із захисту окремого об'єкта неозорої своєї молодії Вітчизни.

Олесь глибоко зітхнув, усміхнувся в неголену зо два тижні бороду. Знав-бо, у Юрковій гвинтівці немає й ніколи не було бойових набоїв. Та що там – навіть холостих не було. Той Юрко, напевно, і не знав, як заряджати рушницю. Носився із нею, як із писаною торбою, як із іграшкою-забавкою, як із брязкальцем. Та показував, що не бавиться – на бойовому посту робився суворий і непідступний.

«Най собі грається. Чим би дитя не тішилось, аби не плакало», – підсумував Терновий, і охопив його сум, що він уже виріс із того віку, коли можна просто гратись. Навіть зброєю.

– Не виріс ще, аби пуляти, – промовив, позіхаючи, і подумав: «Та й навіщо комусь нападати на редакцію газети «Більшовицька правда»? Що брати? Хіба що пайки... на них охочі знайдуться... та ж вони не залежуються, у робочих кореспондентів мозок кипить, їм пожива потрібна, все їстівне змітають умити».

– Нічого, скоро від'їмося! – вже голосно стверджує Лесь, дивлячись пронизливо в шпарину на стіні.

По шпарині вгору лізе мокриця, і Терновому якийсь час є чим себе зайняти, окрім як обмірковувати різні філософські питання. Він слідкує за прудкою прозорою комахою, напружує зір, бо в темному світлі, яке заповзає в приміщення знадвору, від вуличного ліхтаря, важко роздивитись навіть власні руки, що вже казати про непомітну сіру істоту, яка любить, на відміну від Олесь, сирість. Аж ураз чоловік відчуває, як нестерпно тхне в приміщенні вогкою, прілою ганчіркою. Він з прикрістю дивиться на свого кашкета, згадуючи ромашковий дух листа. Але тепер не наважується вкриватись ним, бо ж малий Юрко вештається кімнатою і, ймовірно, підніме його, Тернового, на кпини, побачивши, як той нап'яв на лице рожевий папірець.

Неприємний запах куди й вивітрився, лишень Лесь згадав про літо. Він понад усе любить серпень. Благословенний час збору врожаю, буйного плодоношення, засмаглих сіль-

них тіл, оголених рук, запнених жіночих спідниць, з-під яких видніються стрункі м'язисті ноги. Ох, як же він любить річку, широкий та поступливий Південний Буг, у який можна скакати сторч головою з кам'яних приступців крутого правого берега. Подумав про це й ніби занурився та заплюскався в прозорій воді. Набираєш, бувало, повний рот тієї води й випускаєш цівкою, а якщо й ковтаєш – вона смачна, наче із джерела. Широко махаєш, мов крилами, натрудженими руками, відгрібаєш від себе той Буг, воюєш із ним, перемагаєш, діставшись іншого берега. Відхекуєшся й, кинувшись знову в повільну течію, гребеш у зворотному напрямку. «А на, тобі, на», – б'єш без гніву річку то однією рукою, то іншою й колошматиш її що є духу ногами, з-під яких виринають веселі бризки. Як добре поплавати після важкого трудового дня! Але обов'язкова умова – день цей має складатися зі справжньої праці, важкої й немеханізованої, такої, яка робить із сухоребрих та тонконогих хлопчиків м'язистих і тим шляхетних чоловіків. І щоб нікому нічого не треба було доводити, виголошувати довгих промов, агітувати за вступ до колгоспу чи зречення Бога. Мовчки робити свою важку роботу. А тоді гай-гай, перепливати річку хоч сто разів, на скільки вистачить сил та запалу. А після купання, коли сонце вже майже сяде за обрій, – лягти під запашну яблуню в дідовому саду, потягнутись рукою до найнижчої гіляки, яка мало не на землі лежить під вагою плодів, зірвати наливну папіркову, блискучу, достиглу, аж білу, медову, витерти її об лягну сорочку, яку мати вишивала ночами, аби на сина дівки задивлялись, вп'ястись зубами в піддатливу шкірку, вичавити зубами сік та проковтнути і його, і те яблучне тіло, й від щастя заплющити очі, підставляючи обличчя під промені вже не пекучого, лагідного та ніжного, мов долоня молодої жінки, умираючого сонця.

«Немає тих садків, немає навіть хліба вдосталь», – каже нав'язливо якесь друге Лесеве «Я». І немає від того уїдливого штопора рятунку. Він до болю в скронях свердлить мозок. Те друге, потаємне «Я», обганяючи всі правильні, виважені думки, вистрибує першим і торочить щось таке, чого він, Терновий, і чути не хоче, не те, що тримати в собі й тим більш аналізувати. «Є лінія! – доводить він своєму двійникові і мимохіть розмахує руками й беззвучно ворухить губами. – І по ній треба йти. Зійдеш з лінії, і тебе немає, – хрясь долонею в повітрі. І та долоня падає на груди. – Уже багато хто гнув свою лінію, і що? Де вони? Що вони?»

І так він спав – вовтузячись на столах і махаючи руками. Його неспокійний сон охороняв Юрко.

* * *

Щопонеділка на ранкових політінформаціях один із інструкторів обласного комітету більшовицької партії – жилавий, невеличкий на зріст та з рябим обличчям чоловік – розповідає працівникам газети, носіям нової думки, про тих заклятих ворогів, що стають на заваді хлібопостачанню, про тих, хто встромляє гальмівні патики (що страшніші, ніж бомби й фугаси) в численні колеса, коліщата, шестерінки й болти індустріалізації та механізації. Чоловіка кличуть Хома Веремєєв, і віщає він ламаною українською, яка йому ніяк не дається. Поміж собою його називають Хома-на-якому-чорти-горох-молотили через побиту віспою мармизу.

– Відтілі, таваріші, – завжди починав Хома, стукаючи тонкою указкою по розвішеній по всенькій стіні мапі СРСР. – Ворогі візде! – він обдивлявся всіх присутніх, ніби скануючи, скільки засіло тих ворогів тут, у цілковито пролетарській газетці. – І наша, как і ваша задача – абеззброїть і етім унічтожить любі поползновенія.

Він дивився на головного редактора й питав ні сіло ні впало:

– В малоруском есть слово «поползновенія»?

Головному було легше погодитись, що таки є, аніж шукати українських відповідників до цього «поползновенія», тому він ствердно кивав і зиркав на Тернового, чи він, бува, не розколеться й не почне посміхатись собі в бороду.

– Кажний день, кажну дабу, – політінформатор прикладав указку до мапи, – на етам прастранице, – зиркнувши на головного, що стиха щось шепоче Хомі, одразу поправляється: – простаре, – замовкає надовго, похнюпившись, щось обмірковує й виголошує врешті-решт: – Я буду на рускам, ви же всьо і так панімаєте.

Й далі вів зручною мовою, дозволяючи в моменти найвищого ораторського піднесення вставляти матюки, чим виводив із напівсонного стану слухачів, особливо жіночої статі.

Лесь завжди вслуховувався у завчені промови Веремєєва й згадував його попередника, якого засудили за контрреволюційну діяльність та шпигунство на користь Англії, бо ж до всіх цих перипетій він викладав англійську мову у жіночій гімназії. Той, тепер уже розстріляний попередник, набагато краще орієнтувався і в географії та політиці. З ним можна було подискутувати, і він завжди правильно показував на мапі той чи інший регіон СРСР. Веремєєву ж дістались ця карта й ця указка в спадок, і він ніяк не міг второпати, що з усім цим робити. Кажучи про українське селянство, Хома-на-якому-чорти-горох-молотили схилився до думки (яку не барився оголошувати), що селянство – це тупе, неосвічене, темне й безпросвітне бидло. І тут інструкторові у його доповідях не було рівних. «Чому ж він їх так ненавидить? – питав себе Терновий і спохоплювався: – Тобто нас, бо ж...»

Із гарячих філіппік Веремєєва виходило, що і його, Олесь, батьки – супостати, вороги, бо ж і вони селяни з дідів-прадідів, а отже, напевно, націоналісти, одноосібники, куркулі, яким важко, практично неможливо пояснити суть позитивних наслідків диктатури пролетаріату, перехідного періоду та воєнного комунізму.

* * *

Два роки тому Терновий мало не силою записав своїх старих до колгоспних лав. Застосував заборонений прийом – виклав перед батьком та матір'ю усе, що знав з отих документів під грифом «Цілком таємно». І про нещадну боротьбу, і про заслання, і про статті кримінального кодексу, які спішно прописувались спеціально під селян, що не хотіли об'єднуватись під дахом колективних господарств. До безтями, висотуючи із себе всі жили, доводив, кидаючись із боку в бік, перед татусем та мамою, які стежили за ним очима й слухали уважно, що, аби врятуватись, треба йти, куди кажуть, й робити, що просять. «Такі часи!» – спихав усе на важкі часи й відводив погляд із здивованих батьківських облич на їхні натружені руки.

Мефодій Гнатович Терновий, батько – широкоплечий, монументальний чоловік, з міцними руками й ногами, із густими вусами, які ніби й не з окремих волосин складались, та такою ж лискучою гривною, коротко підрізаною під миску, – лиш подивився осудливо на сина, пропалюючи його наскрізь потемнілими від гніву очима. Витримавши довгу й важку, наче пудова гиря, паузу, старий виголосив, ніби вистрелив Олесеві в серце, аж, здалось, задеренчали шибки:

– То це й ти, сину мій, моє сім'я, проти свого народу йдеш?

Він випростався на всенький свій велетенський зріст та посунув на сина, стискаючи кулаки. Сунув, мов та гармата, й крок за кроком витягав із петельок штанів шкіряного ремня. Це трохи звеселило Олесь: «Бач, надумав прочуханки мені дати. Та виріс я вже для таких езекуцій». Терновий-молодший позадкував до дверей, поштовхом їх відчинив, переступаючи через поріг, і ще щось доводив своєму батькові й зазиравав йому за спину, силуючись побачити мамцю. Ксенія Карпівна подріботіла охкаючи й прикладаючи руки до обличчя за цими двома та все сподівалась, що, хапнувши свіжого повітря, її чоловік напоумиться та відійде від гніву, дослухається до слухних слів сина, який, бач, хоче лиш одного – врятувати

їх від загибелі. Надворі, зберігаючи сталу дистанцію, мовчки, мов заціпило йому, старий Терновий відвів погляд від єдиного вцілілого сина (у двадцять першому від голоду померли менші п'ятирічні Олесеві брати-близнюки), показав на хвіртку й ляснув у повітрі ремнем. Не дав добра, аби мати заголосила, хитнув легенько головою, і жінка, як дресована, затулила рота кінчиком біленької хустини та й залишилась мов укопана стояти посеред подвір'я. Олесь вклонився батькові й матері до землі, сказав увічливо: «Бувайте здорові» – і пішов до тинка, а вже звідти не голосно, аби ніхто не почув, мовив: «Треба, батьку, треба, хоч-не-хоч, а треба». Мефодій безвольно опустив ремня й заціпав до курчаток, що бігали попід хатою. Мати кинула обнадійливий погляд на сина й перехрестила його.

Згодом, подумавши та порадившись між собою, надивившись, що з людьми роблять, які не йдуть до колгоспу, – пішли. А до цього, ще в хаті, ще не вивівши худобу із хліва, мати тихенько плакала й молилась, посилаючи свою молитву кудись крізь вікно чи то до неба, чи то до засадженого городу. Батько, водячи жовнами, мовчки дивився в порожній куток, де мав би бути образ Спасителя та Матері Божої. Ті образи у великому розпачі після наглої смерті братів, старший, чотирнадцятирічний – зневірений водномить Олесь, виніс за городи та спалив дотла.

Дим від тих образів довго не розвіювався, бо й вітер кудись зник. Батько сина тоді не карав і не лаяв, лиш дивився на купку попелу й зітхав, а його нижня щелепа ходила ходором.

– Горіть, богомази, горіть! – стрибав над попелищем юний Лесь, а потім тиждень його лихоманило – думали, тиф.

Але Бог милував, Лесь видужав, лише відтоді став колючий, мов той терен, – і не підходить до нього, усе про революцію торочить та про нову людину.

Нових образів не купували – син погрожував: купите, мене тут не буде. А за якихось п'ять років ніхто тих образів уже й не продавав. Церкву заборонили й оголосили опіумом. Забрали дзвін – країні потрібен був метал. Приїхали великі начальники, командували куди і як кидати, як на воза вантажити, яких коней впрягати, аби подужали. Люди дивились, перешіптувались, чекали, що тих начальників грім поб'є – не побив. Зняли хреста та встановили замість нього на бані кумачевий прапор. Він тріпотів на вітрі, мов той в'юн, що потрапив у сильце. Церкву червоноармійці із блакитної перефарбували на червону. З часом вона стала бура, змило дощем та снігом усю яскравість. За нової влади церква перетворилася на клуб. Люд, звичайно, опирався, гомонів по домівках, але так, щоб війною йти на владу, – того не було. Ще якби отаман який, як за минулих часів, як у громадянську чи й після. Таких козарлюг тут ганяло, аж гай шумів. А так, без проводу, без армії померти ні за цапову душу ніхто не бажав.

Повели старі Тернові до колгоспного двору корову та коника. Щільною завісою відділяв той дим від ікон колишнє життя родини Тернових від прийдешнього. Ось до чого дохазяйнувались: ведуть вирощену та виплекану худобу, годувальників, у чужі руки віддавати. Тягнуть на мотузках, як до різника, а худоба відчуває хазяйський страх та впирається, не хоче йти з обжитої місцини. Старий Терновий, а за ним дружина бредуть дорогою до правління колгоспу, мов на страту, – повільно, монотонно, безмовно, ніби людину проводжають у незворотну путь. Записались до колгоспу – усе як треба. Матір зарахували ланковою на поле, а батька призначили конюхом.

– Хоч із конем не розлучусь, – сказав старий. – Якщо вже живого сина втратив.

За два роки до оголошення першої п'ятирічки Лесь подався із села в місто. Захотів учитись далі. То вчись, хто не дає. Вчився ж до цього. Закінчив чотирирічну трудову школу в Калинівці. Лишень закінчив, як стала вона семиліткою. Можна було б ще довчатись. Та Олесь мріяв досягти висот, прославити в новім часі своє ім'я, аби батько по-іншому подивився на нього, аби не думав, що його син лиш до землекопання та гречкосіяння годен. Хотілось, аби нащадок славного роду козацького підкорив, окрім землі, ще небо й воду.

– Не святі горшки ліплять! – підбадьорював себе юний Лесь, йдучи босими ногами дорогою до міста.

Ніс взуття на плечах і вже бачив, як наяву, себе поважним трактористом – підкорювачем залізного коня, бачив, як до нього наввипередки біжать найкращі сільські дівки, а першою поміж них із вродливим обличчям та розумними очима – Параска Бідова, яку любив. І бачив, як одна поперед одної тягнуться, аби витерти своїми чистими рукавами його замащений мастилом ніс. А він їх цілує й цим ошчасливлює. Не цілує лиш Параску, бо й не знає, як підступитись до неї, така вона гарна та одчайдушна. Колись-бо це чортеня йому вже дало відкоша, і це не марево, а дійсність. Їм було років по шістнадцять, і Олесь хотів був на вечорниці лапнути Параску, як завжди хлопці лапали дівок, ніби ненароком, але насправді вивірено, точно по налитих грудях – мац, і вже знаєш, у кого там що. А воно, це бісове створіння, упередило Олесів рух та й само мацнуло його проміж ноги. Усі засміялись, а він од сорому й не знав куди дітись, лиш додумкав прикрити долонями причинне місце, яке підступно зреагувало на дотик. Нічого іншого йому тоді не лишалось, як податись із вечорниць геть, аби не стати ще більшим посміховиськом.

– Ех, Парасю, Парасю! – задумливо промовив, а тоді й закричав на все горло, бо сам ішов дорогою. А по тому крику й заспівав це ім'я на різний лад – і як народну пісню, і як марширову.

А одспівавшись та випустивши пару, розмірковував над майбуттям далі.

Чи й став би він, до прикладу, не трактористом, а агрономом. Та не копав би, не боронив би та не скородив би дурно ті безмежні поля, а ходив би поважно ними й мацав зерно, зривав би його, роздивлявся б його з усіх боків у променях сонця, нюхав, м'яв у руках та робив би якісь наукові висновки, записуючи їх до спеціального блокнота, які зазвичай бувають у кваліфікованих агрономів. «Та що я все думаю за професії, до землі прив'язані? – обурився своїм приземленим думкам. – Бери, Олесю, вище!» – кинув заклик у простір й дивився зачаровано в небо, прикладаючи дашком долоню, аби сонце не так било в очі. Мріючи, що те недосяжне й незвідане небо, йому, простому селянському синові, тепер, за нової влади, під силу підкорити.

– Лиш тут навряд чи є льотна школа, – мовив сам до себе, спинившись посеред дороги й чухаючи потилицю. – То хіба в столиці.

«До всього потихеньку, крок за кроком іти треба», – оптимістичні думки підштовхнули хлопця, він пришвидшив крок і навіть взувся, аби його хода була впевненішою.

Допоки дійшов до міста, все обдумав та розпланував – спочатку треба влаштуватись на завод, перекуватись із хлібороба на пролетарія, викорінити з себе хліборобське, викорчувати саму сутність хуторянську й наповнитись пролетарським, робітничим, новим, сильним, переможним.

Трохи менш ніж рік спину гнув у трамвайному депо, вивчився на слюсаря. Тоді його перекинули на щойно зведений цегельно-черепичний завод, де потрібні були робітники. Відпрацьовував зміну, а замість відпочинку та почав писати. Взяв до рук олівець з надією скласти батькам листа, але писалось щось зовсім інше. Спочатку це були якісь недолугі цидулки, котрі – хоч би Лесь їм що робив – не хотіли виростати в щось більше, ніж два-три скупих речення. Заходився читати різне. Одну-дві книжки втяв старих авторів, уже померлих давно. Аж тут у книгозбірні йому порадили «Капітал». Отут і почав Лесь робити власні висновки, тут і відкрився йому секрет текстотворення. Писав, наче ножем масло різав, меткі статті до заводської стінгазети. Про буржуїв та старорежимників, про переваги колективного господарства над одноосібним, про індустріальне майбутнє та батрацьке минуле. Заводським товаришам подобалось, як, власне, й керівникам.

А вже як вступив до комсомолу, по цій партійній лінії його рекомендували в газету «Більшовицька правда» стажером робкора. Обіцяли, як попрацює кілька років, підучиться,

нахапається того вміння, то й отримає комсомольську путівку для навчання журналістики на Всеукраїнських курсах аж у самій столиці.

* * *

За перших два роки пролетарського життя Терновий став таким міщучком, аж-аж. Придбав собі бобрикове півпальто, обріс бородою – зробився солідний. Місто, де він опролетарився, за великим рахунком не можна було назвати індустріальним – усе крамнички, крамнички, усе невеличкі пивоварні та цукроварні, усе якісь скотобійні та аптеки, усе торгаші юдейського роду-племени. Куди оком не кинеш – гендлярі, кооператори, комірники. Ото лиш і пролетарів що на залізниці, у трамвайному депо та на цегельному заводі. Душ, може, зо дві сотні на все місто, й усіх їх Терновий знає – усі вони об'єднані в робітничу профспілку, зв'язані комсомольськими зобов'язаннями, ходять на збори й політінформації. Більшість із них – вихідці з ближніх сіл, а чи й з дальніх, молодь, яка вирішила відхреститись від свого селянського минулого й дивилась гордо в індустріальне майбуття. Мріяли вони, отримавши професію та загартувавшись ідейно, гайнути туди, де з довжелезних та широченних рур стовпами сунув у небо чорний, сивий та фіолетовий дим, де тріскотіли тисячозубо верстати, де люди, мов мурахи, копошились біля гігантських конвеєрів. Туди, де відважних шахтарів спускали під землю на спеціальних ліфтах, де гуділо й ревло, де ламались старі халабуди й будувалось нове височезне, що впиралось у самісіньке небо. Усе це робітнича молодь бачила в хроніках, які раз на тиждень ходили дивитись до клубу пролетарської молоді.

У тих кінозведеннях часто показували не лише великі будівництва та нові заводи, а й нелегку працю хлібороба. Олесь, як і усі, хто споглядав контрастні відблиски на шматку білого саморобного екрана, після схвальних вигуків, хорових нашіптувань, голосних підбурювань «Давай! Давай!» молотобійців і сталеварів: міцних м'язистих чоловіків та жінок – ураз стихав, коли до нього визирали знайомі, трохи сумні, хоча й усміхнені очі людей, схожих на його батьків та й на нього самого. Ті люди, хлібороби, колгоспники, трударі од паші, великими замашними рухами загірбали сіно, в'язали снопи, кидали лопатами зерно з величезної купи до автомобільного кузова. Вони витирали перемішаний із пилюкою піт з облич, білозубо шкірилились, швидко ходили. Взявши в репані долоні зерно, показували операторам як воно, те зерно, вродило, як заврожайло. Підписані ці кадри були просто: «Село на сторожі революції...»

Одразу по тих життєствердних кадрах йшли інші. Кожен знав цю закономірність – спочатку здобутки, за ними – ворожі прояви. Більшість робітників автоматично втягували голови в шиї, напружувались та, здавалось, припиняли дихати і впинались іскристими очима в екран. Боялись-бо побачити там своїх рідних чи бодай знайомих. Інші закурювали, посміхались один до одного якимсь неприродно, вдавали, що їм усе це не цікаво або, навпаки, що вони вже до того засуджують усіх, кого зараз покажуть. Після титрів: «Винищити кулака як клас» – на екрані в постановочних кадрах починав бігати якийсь пузатий дідок. Він кружляв навколо добротної садиби й усе ляскав себе як не по стегнах, то по голові. Аби пояснити сюжет, картинку було підписано: «Кулак шукає, куди сховати зерно». Усі сміялись. Сміялись відверто, видихаючи разом зі сміхом побоювання, що це кіно може бути документальною хронікою. Ні, цей товстопузий дідок однозначно був актором і добре виконував роль куркуля. На нього вдягнули всю куркульську атрибутику – справний, без жодної латки жупан, лискучі чоботи, чомусь широкі шаровари, хоча ніхто вже в селі у шароварах не ходив, у руці він тримав смушкову шапку і то надягав її на голову, то знімав, даючи зрозуміти глядачам, що він трохи пришепелуватий. Ураз по тому, як «куркуль» оббіг будинок, з обійстя випурхнула огрядна молодиця і її одразу підписали білими літерами: «Кулачиха-Куркулиха», а за нею повистрибували, як горобці, троє дітей – «Куркулята». Уся ця братія взялась витягати

із хати зерно в чималих лантухах, роззиратись хижо довкола й тягнути кудись за хату. Інші кадри показували, як ті бісові душі насипають зерно в труни й закопують у ями. Інтригу зненацька спиняло чорне тло з мерехтливими літерами: «А в цей час». У той час, як куркулі ховали зерно, замурзаний, як і годиться каенесу, у залатаному лахмітті хлопчисько, років, може, десяти, сидів у засаді в кущах неподалік. Малий шепотів і гнівно кривився. Чорне тло – напис: «Не бувати по-вашому. Буде лиш по-нашому». Хлопчина витягає із кишені револьвера, чи не вдвічі більшого за його руку, й суворо, широкими кроками, якимось бокаса, йде на куркулів. Останній кадр: вся родина куркулів стоїть спинами до стіни будинку. Без гарних кожухів, сап'янових черевичків, смушкових шапок та віночків, у самих спідніх сорочках. Вони, ці колишні пани, благають товариша комісара: «Запишіть нас у КНС». А той не зважає. Нагороджує хлопчика дуже почесним і дуже великим орденом. Фільм уривався, а глядацька зала, видихнувши хором, аплодувала.

– Ех, що з тої провінції? – питали один в одного хлопці, лежачи на скрипучих ліжках у робітничому гуртожитку. Вони закладали мрійливо руки за голови й дивились журно крізь відчинене вікно в густо всипане зірками небо, мріючи про Харків, де минулого року звели майже сімдесятиметрову споруду, і про це писали в усіх газетах як про небачену звиятку будівельників, інженерів та науковців. – Подумати лишень – сімдесят метрів заввишки, – й свистіли протяжно.

Гомоніли про місто Сталіно, колишню Юзівку, – батьківщину шахт, металургів та коксохімічних підприємств – от де дим валить, от де небо здригається, от де життя! Згадували Запоріжжя – козацьку вотчину, де тепер, ось зараз, коли вони лежать на своїх ліжках, повним ходом будується величезна, небачена донині гідроелектростанція.

Знадвору донісся дівочий голосок, який виводив пісню «Через море широке».

– А Одеса! Хлопці, а Одеса? – раптом згадував хтось перлину на березі Чорного моря й оповідав, які там здоровезні кораблі, який там порт, яке галасливе місто. – От, де розвернутись можна!

За весь час, що жив у місті, до рідного села Тернового аніскільки не тягло. Лиш іноді, коли серце ні сіло ні впало починало тріпатись й перед очима стояла заплакана мати, приїздив чи й приходив пішки на малу батьківщину. Але до батьків не йшов, ховався у буйних кущах глodu та здалеку тишком дивився на хату, що примостилась на горбочку в самому початку села. Якщо щастило, міг побачити батька та матір, які з дня їхньої розлуки занадто швидко постаріли, згорбилися. Не було видно на їхніх обличчях посмішок, не було вишитих сорочок та квітчастих хустин, справних чобіт. Навіть тин покосився й позбавився пасльону, що обвивав колись той тин та прикрашав його. І солом'яний дах над хатою виглядав похнюпленим, почорнілим та набубнявілим. Йшов Терновий від рідних, несвідомо потираючи груди, ніби там, у грудях, хтось забув розжарену каменюку. Дорогою міркував і знову сварився зі своїм другом «Я».

«Що я міг зробити? Аж нічого! Проти такої машини не попреш. Сказано – колгосп, значить, колгосп».

Кілька разів через знайомих, які їхали в село у справах чи проїздом, намагався передати батькам свою пайку, що їй давали на роботі, – хліб, цукор, чай. Не брали... Знайомі привозили все назад, а Лесь віддавав харч Юркові – не міг-бо їсти те, від чого відмовились його старі. Й на думку йому не спадало, що завертали вони подарунки не через гнів, а щоби вся та пожива синові дісталась. Лесь був упевнений в одному: його старі сердяться на сина й не пробачать ніколи, бо від землі відцурався. Від землі своєї. «То все минеться, – заспокоював себе. – Головне, що вони в Україні, що з хати не вигнали, що не в Сибіру далекому й безмежному».

* * *

Згадка про батьків, яких не бачив навіть здалеку вже близько року, відтоді, як з центру почали доводити суворі плани хлібоздач у їхній області, боляче штрикнула в серце. Прокотнув її, як черствий окрасць, й відмахнув, мов колосок, який набридає лоскотом, коли лежиш у серпні на вкритому жовтою зрілою пшеницею полі.

Коли Олесь засинав, усе йому снилась ця блідо-вохрова, налита сонцем та підживлена землею, гладінь, це пшеничне море, що гойдалось під легким вітром. А він у тих нав'язливих снах брів ланом, розгрібаючи врзнобіч колосся мало не з його зріст. Він наче плив у приємній невагомості. Відчував крізь завісу дрімотного мороку, як руку різало жорстке збіжжя, коли він міцно утримував дозріле зерно. І як воно, те зерно, вогнем пекло долоню, аж хотілось розтиснути п'ятірню та відкинути ті дрібненькі насінини. Але страх, що пшеничка висиплеться на землю і там пропаде, примушував ще сильніше стискати кулак. Аж так сильно, що з кулака, як із рваної рани, починала стікати його в'язка селянська кров.

* * *

Від самісінького ранку навколо Тернового, який притулився у своєму кутку, під чорною шкільною дошкою, на якій зазвичай крейдою писали основні теми на тиждень, метушились занадто активні колеги, бігали від столу головного редактора Костя Юсовицького до секретарки-друкарки Соні, яку насправді звали Соломія. Соломія Левківська. Принаймні саме так її нарекли батьки, а їм, своєю чергою, порадив, зазирнувши у святці, піп. Коли Соломії виповнилося сімнадцять, попів мало не всіх відіслали куди треба було згідно з пролетарськими законами або перекували на лекторів, прийнявши розкаяння та виписавши їм партійного квитка. Церкви закрили, створивши в них клуби й книгозбіральні для малограмотних сільських мешканців. Лесь був посвячений у метаморфози, що стались із Соньчиним йменням. Тільки-но дівка прийшла до них працювати півроку тому, намагався закрутити із нею любов. А яка то любов, якщо люди одне одному не кажуть правди? Соломія ділилась із товаришем найсокровеннішим довгими літніми вечорами, коли вони стояли під пахучим кущем жасмину. Можливо, саме цей п'яний запах і виводив її на одкровення, а можливо, у ній зароджувалось справжнє кохання, яке в самому Терновому нізащо не хотіло розбухуватись. Він бажав лиш цілувати ці червоні уста й торкатись цих пуп'янкових грудей. А думав завжди про Параску – позначену ластовинням бестію.

Соня віддалася на всі сто новим ідеям – підстригла волосся, й воно темною шапочною обрамлювало її нафарбоване обличчя, принадились до куріння. Друкувала, не випускаючи папіросу. Їй це личило, хто б що не казав. Соня час від часу носила чоловіче вбрання і всіляко намагалася показати свою рівність із мужчинами. Та до вільностей у коханні ця нова жінка ще не доросла. Хоч як Олесь не обробляв норовливу Соню, але старорежимна Соломія у ній таки брала верх. Якщо ж не зважати на стійку позицію дівчини щодо власної цноти, фахівцем вона була перевіреною, друкувала без помилок і зайвих питань... і давала цілувати себе в губи й обнімати донесхочу. У доволі юному віці вже була членом партії й неабиякою активісткою. Це, власне, її ініціатива – зібратись у рейд по селах, що не виконують план.

– Ударники преси, вилазьмо зі своїх нір! – голосно та заповзято гукала Соня, махаючи черговим номером однієї з харківських газет. – Наші товариші зі столиці створюють вагон-редакції. Хіба ми гірші?

Дівчина стояла на столі цього дня, як на диво, не в штанях, а в спідниці. Її міцні ноги привертали до себе увагу всієї чоловічої частини редакції. Мойра Крум – ще одна жінка, яка працювала пліч-о-пліч з Терновим, писала фейлетони й мала безліч коханців, не втри-

малась та зробила кілька хтивих, по-фейлетонівськи влучних зауваг щодо вовняних панчіх ораторки. Це не завадило Соні агітувати за термінове створення бригади активістів-робкорів. Усі негайно мали стати послідовниками столичних колег та виїздити в села, що опираються колективізації, аби на місті лінчувати пером «обмежених у своїх політичних поглядах селян».

Було Лесю на той час двадцять п'ять, хоча виглядав він старшим років на десять. Додавав йому віку суворий погляд з-під густих брів, міцна статура й високий зріст. А ще, хлопець терпіти не міг голитись. За тією щетиною ховав пухкі, надто дитячі губи. У його бороді вже пробивались де-не-де сиві волосини, хоча густа чуприна вилискувала чорним, мов воронове крило. Жінки таких, як Олесь, любили, їх вабила чоловіча сила, йому не випадало довго ходити півнем навколо дівки – самі чіплялись йому на шию. Може, тому, що багато хлопів полягло під час війни та за роки громадянського опору, багатьох посадили до холодних вагонів та відвезли по крицевій дорозі в північному напрямку, багатьох пустили в розхід за небажання підкорюватись новому ладу.

Товариш Терен зростав у атмосфері вічної внутрішньої боротьби між традиційним старим та ефемерним новим. Це нове, незвідане, вабило, відкривало нові можливості, як-от без зайвих слів та зобов'язань спокушати вивільнених з гендерного рабства міських жінок. Лесь відзначав для себе, що заклики про звільнення жіноцтва з-під непосильного й застарілого тиску шлюбних обов'язків залюбки приймали лиш міщанки, сільські дівки сміялись з нововведень, стиха, аби ніхто не бачив, хрестились та мріяли, як віддадуть свою непорочність законним перед Богом та батьками чоловікам, з якими їх обвінчає, най і таємно, піп, най і в цивільному одязі і навіть без ікони.

Останній рік Лесь своїми статтями, нарисами та замітками вів невпинну боротьбу з куркулями й співчуваючими підкуркульниками, ганьбив міцним епітетом, важкою метафорою та безкомпромісною гіперболою відщепенців, злісних непокорців, ворогів. Строчив, як на конвеєрі, про них передовиці. Атож, передовик преси. У нього навіть вимпел відповідний є! Та ніхто не знав, що робив те молодик скоріш машинально, за давно завченим шаблоном – іменники, прикметники, дієслова, присіні у своїй однотипності. Глибоко всередину, у свої справжні метафори й порівняння не заглядав і своє надокучливе друге «Я» зупиняв на півслові. Його власна класова боротьба мала здебільшого словесний характер, бо особисто він, Олесь Терновий, нікого не судив, жодної людини не вбив і на жодну не написав доносу – хотів лиш кращого для українців, для своїх співвітчизників. Був упевнений, якщо не на сто відсотків, то бодай на п'ятдесят, що ідею рівності та загального щастя неможливо втілити без невеликих помилок, відхилень, перегинів, а отже, і жертв... людських жертв.

Починаючи з тридцятого року гуртожитські сусіди у дружніх бесідах кілька разів запрошували його до складу загонів з розкуркулення. Вечорами один товариш із числа робітничої молоді, колишній гицель, а тепер обпалювальник цегли, Онуфрій Нетудихата, який став великою людиною під час колективізації, розповідав, як вони в складі буксирних бригад витрушували «зажерливих» з їхніх домівок, аби безперешкодно «експропріювати».

– Хіба хто рахує? – шепотів Нетудихата й підморгуючи додавав уже зовсім тихо: – Поклав собі в кишеню, що є краще, і роботаї далі.

Нетудихаті було весело на душі, і бачив він у своїй нелегкій додатковій роботі великий поступ уперед, готувався до наступного звияжного рейду і навіть спати перед тим не міг, усе мостився на скрипучому лігвищі й не давав заснути іншим. «І ніби добре діло: забирати у глитаїв лишки й передавати їх незаможним», – думав собі Олесь, але сам не наважувався, закачавши рукави, аж так запопадливо будувати щасливе майбуття свого народу. Хіба що, якби партія попросила, тоді... Але партії він був потрібен як писака. Бо ж таких, як колишній ловець скажених собак, повно навіть серед розкуркулених, їсти захочеш – підеш не лише на таку роботу, а в буксирах пайок подвійний. «А таких, як я, в області – одиниці. Щоби самоук,

а міг так впевнено ламати через коліно буржуазну гідру із газетних шпальт», – хвалився сам собі.

Працівникам «Більшовицької правди» зазвичай не потрібно було кудись іти чи їхати, аби дізнатись новини. Про хлібозаготівлю та хлібоздачу, про створення чергового колгоспу чи небажання несвідомого селянства його створювати в редакцію сповіщали телефонограмою. Телефон дзвонив у редакції безупинно. Головний брав слухавку, кричав на все горло, аби всі замовкли, бо він ніц не чує. Тоді з хвилину вслухався уважно, втиснувши однією рукою чорну надщерблену рурку в щоку, а іншою рукою затуляючи вухо. Коли ж у редакції западала така тиша, що чути було бубоніння зі слухавки, відпускав лівицю, крутив нею довгий телефонний дріт, ходив взад-вперед, мов загнаний звір, щоправда не далеко, бо був припнутий тим самим крученим дротом. Слухаючи, час від часу черкав двійко слів на краєчку списаного вже папірця. Робив це червоним олівцем, який незмінно тримав за вухом. Це була ціла процедура – олівець не писав, допоки його не послинять. Кость облизував пересохлим язиком кривавий грифель й, спльовуючи на підлогу рожеву слину, казав: «Угу-угу» чи «От, бісові діти», або стукав кулаком по столу, аж на ньому підстрибувала пересохла чорнильниця, склянка з недопитим охололим чаєм та стоси списаних паперів. Коли розмова закінчувалась, кореспонденти приковували погляди до редактора. Дивились на нього, як ото дивляться спраглі в пустелі на міражі з безкраїми озерами. Постійних робкорів у редакції було десятеро, серед них сам Терновий, головний редактор – сорокарічний ветеран громадянської та комуніст зі стажем одноногий Кость Юсовицький, фейлетоністка Мойра Крум, яка народилась у дворянській родині й змалечку вчилась – спочатку в школі, тоді в гімназії, а пізніше в інституті. Окрім них – Петро Бевз, чи не єдиний хто відчайдушно мотався по селах у пошуках сенсації. Він їх знаходив, ті сенсації, й строчив під вигаданим псевдо – Пришибайло. Так його називали в дитячому будинку за любов до бійок. Дитяче прізвисько затрималось із ним до тридцяти, і тепер Пришибайлом його величали за різкі й розгромні статті про ворогів народу. Оскільки ворогів була сила-силенна, то й писав Бевз-Пришибайло без упину.

Головний, отримавши телефонограму, кликав до себе одного з «бійців», довго напівпошепки розтлумачував завдання, наказував сходити до котрогось із начальників ДПУ,² якщо мова йшла про ворогів народу чи про організацію цих ворогів, або до відділку міліції, якщо йшлося про звичайне вбивство чи грабунок. Або й просив почекати людину, яка сама прийде і все докладно розповість. Подеколи цією людиною виявлявся працівник обкому, райкому чи співробітник каральних органів.

У редакції газети «Більшовицька правда» на додачу до зарплатні давали продовольчу картку. Харчувались у робітничій їдальні – не жирували, але борщ і каша були. Окрім цього, посильний щоранку привозив два буханці хліба, грудку цукру та загорнутий у газету чай. Чай випивався ще до обіду, а потому заварювали траву, яку одна зі стажисток, симпатична й сором'язлива дівчина, спеціально збирала й сушила влітку за містом, аби було що пити.

– Коли косу одріжеш? – питав сміючись Лесь у тої чи іншої стажистки. Питав просто так, аби щось запитати, аби вивести її зі ступору, аби вона почувалась вільно та впевнено. Стажистка (та чи інша) відвертала погляд, нітилась і не знала куди стати, а вже другого дня приходила на роботу без туго заплетеної коси й із заплаканими почервонілими очима. Лесь дивувався про себе, Мойра та Соня раділи, поплескували дівчину по плечу.

«За теперішніх скрутних умов, коли куркульська братія приховує від нас народне добро у своїх глибоких підвалах, гноїть пшеницю, запорпуючи її в землю, потрібно бути озброєним – і не лише словом, а й ділом», – казала та стажистка на своє виправдання й перша куштувала доволі смачний напій, який вприкуску із цукром після деяких полемічних роздумів кореспондентського колективу йшов на ура і був не лише поживним, але й лікувальним.

² ДПУ – Державне політичне управління.

У зборі було чимало заспокійливих трав, і люди ставали більш упевненими в завтрашньому дні, у щасливому майбутньому й перемозі світової революції.

Терновий щоранку наказував собі не заглиблюватись у причиново-наслідковий зв'язок подій, якими було сповнене його життя. Лише коли засинав та бачив у снах рідне село, завжди в голову лізли контрреволюційні думки – про несправедливість, перегини на місцях та занадто жорстокі методи розкуркулення селянства.

«Ну, які ж вони куркулі? – засинав, а підступна думка вже була не підвладна наказам – переходила за межу реальності. Терновий замислювався про такого собі мешканця хутора Зарічного – Семена Фроляка. Про нього було дуже художньо написано в одній з поважних газет. Заголовок одразу бив по класовому нутру: «Куркулі бавляться». Йшлося зокрема про те, що цей Семен підступно не бажав віддавати в колгосп «Револуційний крок» вівцю Марфу, бо, бачте, у нього вісім душ дітей і всі вісім люблять гратись із вівцею. Кореспондент описав усе так, ніби чоловік не бажав розлучатись із худобиною саме заради «виграшок розманижених куркульських виродків». Але насправді, і Лесь це усвідомлював, усе було трагічніше – вівця Марфа була і годувальницею, і розрадницею, і теплою ковдрою в холодні зимові ночі, і отим сподіванням на бодай якесь майбуття. Це можна зрозуміти, якщо вміти читати поміж рядків, а Терновий вмів так читати, бо сам так писав, опускаючи головне й замінюючи його, те головне, на сталі черстві гасла. У старого Фроляка на утриманні, окрім дітей, були ще батьки його покійної дружини. І на всю цю ораву одна сухоребра вівця. В останньому абзаці гнівної статті було дописано, що Семен кілька разів, за свідченнями односельців, брав активну участь у бунтах проти радянської влади в буремні двадцять роки і щораз висловлював жаль, що не переміг хтось інший. А ще до того мав страшну мрію: хоч і був неможливим, понад усе хотів стати куркулем. Навіть за тих умов, що віднедавна куркулів взялись винищувати як клас. Фроляк називався в статті ворогом, відступником, поганою вівцею, що відбилась од стада, ба навіть шпигуном і диверсантом, який ллє воду на чужий, дрібнобуржуазний млин.

«Ось у чому вся сіль, – киселем тяглась ця думка крізь сон Тернового. – Мстяться значить».

Цей чоловік, абсолютно незнайомий Олесю Терновому, Семен Фроляк, так боронив свою вівцю, що скоїв важкий злочин. Він зазіхнув на створіння Боже. Семен у відчаї відрубав руку чоловікові з комнезаму, який працював у буксирній бригаді – вилучав у Семена майно як штраф за зірвану хлібоздачу. До Семена і йому подібних спеціально було доведено такий план по зерну, що чоловік, маючи на собі вісім малих ротів та ще два старі, просто не зміг би впоратись із навантаженням. Терновий бачив уві сні цю картину, він її бачив як фільм, що привозили минулого місяця й показували в нещодавно зведеному міському кінотеатрі. Ось стоїть чорно-білий, а точніше сірий хазяїн обійстя, у нього за спиною вся чимала родина. Чоловік намагається розповісти що до чого чужинцям, що приїхали все в нього забрати – а того всього, як кіт наплакав, – дві ряднини, відро та порожній лантух. Один із експропріаторів зачитує постанову, троє інших штовхають у груди малих і старих, аби пробратись до хати. Семен Фроляк стоїть на ганку й, тримаючись за голову, безгучно виє. Коли з хліва виводять кудлату вівцю Марфу, а з хати у той самий момент виносять чоловіків інструмент у дерев'яному ящику – пилку, молоток та сокиру, він автоматично хапається за ручку першого-ліпшого знаряддя, яке лежить поверх іншого та навідмаш хрюскає того, із ящиком, по руці. Інструмент, як і відрубана долоня, падає під ноги. Кров струмениною б'є в обличчя членам буксирної бригади і найбільше заливає самого Фроляка, який у безпам'ятстві не кричить, а лиш спантеличено дивиться на оте лихо, яке щойно наробив.

На якусь хвилю Лесеві невимовно стає шкода невинних дітей, що підуть по світу, та старих, які дуже швидко помруть у злиднях без годувальника. Цей нещасний та дурний Семен Фроляк стоїть у Леся перед очима, як примара. Адже у газеті, де про нього докладно

писалось, розмістили, окрім тексту, ще дві фотографії. На одній із них – вбраний у спідню сорочку й такі ж сукняні штани зарослий бородою звичайний чоловік із переляканими й ніби відстороненими ясними очима. Вздовж його висохлого на билину тіла мотузяччям висять довгі руки, він ховає кудлату голову в підняті костисті плечі й стоїть на трохи зігнутих у колінах кривих ногах. Він босий та безпомічний. Біля нього з двох боків – озброєні суворі юнаки в будьонівках та шинелях, переперезаних ремнями. Друга світлина вражає: Семен з розплющеними, усе такими ж ясними очима, лежить там, де на попередньому фото стояв. Його сорочка заплямована темним. Біля нього з двох боків так само стоїть варта, якої й не видно, а лиш їхні блискучі чоботи. Ця світлина на відміну від попередньої підписана: «Ще один упир знешкоджений».

Олесь уві сні все не міг збагнути, чому цей ворог, злодій та людиноненависник, так запав у душу та ятрить зсередини? Чому йому, Терновому, настільки хочеться дізнатись про долю тих Фроляків, що лишилися без батька? Чому прямо зараз хочеться їхати, бігти, нестися, летіти на той хутір Зарічний, хапати на руки тих дітей, пестити їх, заспокоювати, оберігати. Але пересиливав ті думки та сантименти, навіяні, певно, тими дурними дівочими листами про кохання, красу природи та цінність життя.

«А Фроляк схожий на твого батька», – каже оте друге, підступне «Я».

«Ось чому», – констатує Лесь і прокидається, аби більше не лягати й не бачити цих снів.

* * *

Зранку Соня стояла на столі, куди її півхвилини тому закинув дебелий Петро, й, махаючи складеною газетою, виголошувала, мов на мітингу:

– Товариші! Ми не можемо залишатися осторонь, коли в країні не вистачає людей для вилучення лишків.

– Я б хоч зараз вилучила в тебе ці панчохи, бо вони надто огидні для таких чудових ніг, – глузувала Мойра, мало не впритул розглядаючи брунатні, зашиті в найвиднішому місті чорними нитками, панчохи.

Мойрі завжди дозволялось жартувати за будь-яких обставин, бо вона заявляла, що таким чином відточує свою майстерність. Її дотепам не надавали значення, навіть коли вони стосувались партії та влади, але... лише при своїх. Навіть якщо неподалік проходив нічний вартовий Юрко, Мойра не дозволяла собі випускати на волю двозначний жарт чи кпин.

– Товариші! – не вгавала Соня й продовжувала так само гаряче, хоча репліка майстра фейлетонів мала б збити її героїчний запал. – До списку вже записався товариш Терновий, і ми всі маємо бути в загоні передовиків преси. Завтра повним складом ідемо до Веселівки, бо ми не мусимо пасти задніх.

Леся ніби окропом ошпарили, він зірвався зі стільця та підійшов до Костя.

– До якої Веселівки? – запитав так, щоб не чули інші.

– Та ж до твоєї, – відказав головний та гукнув голосно Соні: – Пиши й мене, чого нам відставати, чи ж ми не люди, – і він постукав олівцем, який вийняв з-за вуха, по дерев'яній культі. – Влаштуємо суботник, – засміявся.

* * *

Їхали до Веселівки дружною компанією. У відкритому кузові вантажівки було холодно, тому тісенько тулились одне до одного. Мойра на півдорозі зірвалася від свого місця біля Соні та всілась на коліна Петрові, обнявши його по-дружньому за шию. Сиділи вони між Юсовицьким та череватим й набундюченим товаришем із обласного комітету партії. Нав-

проти – Лесь з Сонею. Відчував, як за кожним поштовхом вантажівки до нього припадає гарячим тілом Соня, як її рука, оминаючи бобрикове півпальто, нишпорить за спиною в пошуках доступу до його шкіри. «О, докопалась», – задоволено думає Лесь, але не дає знаки, що йому це подобається. Їде собі, та й годі. Соня звабливо постукує пальчиками по його хребту. Спина робкора вкривається гусячою шкірою.

– Замерз? – задерикувато шепоче Соня й знову тендітно торкається його спини одним пальчиком.

Ці ніжні помацки страшенно дисонують із тим запалом, який дівчина видає на загал. Вона, перекикуючи гуркіт двигуна, хапаючи дрижаки та витираючи вільною рукою сльози, що йдуть із очей через сильні пориви вітру, співає голосно та бадьоро закличну пісню «Уперед, хто не хоче конати!».

Соня закликає товаришів підхоплювати приспів, диригує правицею, час від часу помахом голови запрошує приєднуватись до хорового співу й Леся. Але він не бажає перемикаати свою увагу на такі дурниці. Не хоче віддавати на поталу фантазмагоричній какофонії, складеній із людських криків, гуркоту автівки та свисту вітру, цієї радості від камерних відчуттів, які приносить живий та теплий дотик. Відмежувавшись від будь-яких звуків, заплющивши очі та поринувши в тілесну насолоду, думав про батьків, яких побачить невдовзі. І яке ж це буде побачення?! Він виступатиме, соромитиме селян за нерозуміння, а батько дивитиметься на нього з осудом... краще вже вдарив би, ніж отак, як він уміє, дивитись.

Думки Леся перервав кволий удар у бік. Соня, різко вийнявши ліву руку з-під його одєжин, штурхнула ліктем під ребро, при цьому не припиняючи співу. Самим поглядом вказала, куди треба дивитись, на її обличчі в цей час грала широка усмішка, і здавалось, що ця юнка перебуває оце зараз щонайменше в раю. Терновий швидко перевів погляд туди, куди зиркнула його супутниця. Вдалині, під рідким гайком, у якому де-не-де дерева ще стояли під брунатними шапками листя, щодуху бігли троє – жінка й двоє дітей. Попереду вони гнали корову. На відстані метрів двадцяти їх переслідував міліціонер з гвинтівкою напоготові. У руках жінки теліпались клунки, а діти вдвох тягли невеликий напівпорожній мішок. Ці троє хаотично шукали притулку в просіці, кидаючись то в один, то в інший бік. Та просіка була мов решето. Жінка й діти гнали руду корову в дерева й самі забігли в негустий лісок, але все одно не змогли заховатись від свого переслідувача. Міліціонер дуже швидко нагнав їх, налігав корову на мотузок, із яким біг за трійцею, та, наставивши на заарештованих рушницю, що є духу розмахував нею. Жінка впала на коліна, діти силувались її підняти. А вона як заведена здіймала руки чи то до неба, чи то до міліціонера. Страж закону був невблаганий: стовбичив над нею, як ангел смерті, широко розставивши ноги. Від тих людей не було чути ані звуку. Простір, вітер та гучний спів на машині глушили всі інші звуки й слова. Вантажівка їхала неквапом, хилитаючись розбитим бездоріжжям, а Лесь усе не міг відвести погляду від тих нещасних, йому хотілось довідатись, що ж із ними сталось далі.

– Тікають куркулі, мов ті пацюки, – весело прошепотіла Соня на саме вухо Лесю, і від її теплоного подиху війнуло холодом та безвихіддю.

– Хіба? – голосно запитав у відповідь.

Соня спантеличено подивилась на Леся. Люди, які щойно співали, різко обірвали спів та прикипіли до нього цікавими поглядами. У цей час вантажівку спочатку добряче струсо-нуло, а тоді вона спинилась у черговій баюрі.

– Виласьте, товариші преса! – гукнув з кабіни водій і сплюнув крізь відчинене віконце на болотисту дорогу. – Будемо штовхати. Наспівались уже.

– Він так говорить, ніби ми в баюру вскочили через спів, – застрекотала Соня.

Поки штовхали машину, як могли відкопували загрузлі в багнюці колеса, підставляли патики, що їх знаходили обабіч дороги, до них підійшов міліціонер із затриманими біля

просіки. Він пошепки переговорив з водієм, той безмовно кивнув на знак згоди і поглядом вказав на кузов.

Далі їхали дуже повільно, бо до борту машини була припнута сухоребра корова. Просувались без пісень, без посмішок, ба навіть без поглядів. Обговорювали якісь дрібниці, як-от погоду чи моду на жіночі короткі зачіски, опустивши очі додолу. Лесеві усе хотілось бодай глипнути на жінку з дітьми, які сиділи на долівці, під самою кабіною. Але він так і не наважився глянути їм в обличчя, хоча знав достеменно, що арештовані прискіпливо роздивляються його і всіх інших. Він це відчував. Боявся стрітись з трійцею поглядами, бо впевнений був, що це люди з його рідного села. Лесь міг споглядати лиш вкутані в онучі брудні ноги затриманих та обшарпані подоли двох спідниць – матеріної та доччиної й обірвані штанці хлопчика. На литці малого родимою плямою викарбувався хрест. «Та це ж...» – товариш Терен знав прізвище цих трьох.

На підлозі кузова, біля затриманих, стояло два вузли з картатих, латаних хусток. З одного вузла виглядала вишита червоним сорочка та ручка від ножа. «Оце скарб, оце куркулі», – думав собі Лесь і вже хотів був відкрити рота, аби щось сказати, але голова не піднімалась, хоч ти трісни. Ніби хтось невидимий натиснув із силою на потилицю й не давав сил підняти обличчя до дійсності й подивитись тій дійсності в очі. Тихо заспівав, як молитву прочитав:

Вийшли в поле косарі.
Косить ранком на зорі.
Гей, ну-те, косарі,
Бо нерано почали.
Хоч нерано почали,
Та багато утяли!

Міліціонер гикнув, по-молодечому посміхнувся, ляснув себе по коліну долонею та бадьоро доспівав добре поставленим голосом:

До обіду покосили,
Гострі коси потупили.
Гей, ну-те, косарі,
Бо нерано почали.
По обіді спочивали,
Гострі коси поклепали.
Гей, ну-те, косарі.

По короткій паузі усміхнений міліціонер махнув рукою і половина тих, хто був у кузові, підхопили знану українську народну пісню, яку зазвичай співали і вони, і їхні діди-прадіди під час збирання врожаю. Навіть затриманий хлопчина співав, він виводив так само молитовно, як і Терновий, він заглядався на цього незнайомого дядечка у справному півпальті й чекав від нього розуміння, ба навіть не розуміння чи допомоги, а співчуття, одного-єдиного погляду.

До села лишалось їхати менш ніж п'ять хвилин, і весь цей час над порожніми полями й заболоченими дорогами, над ще вкритими зігнилим листям у передчутті сильних холодів деревами линув спів і, відбиваючись луною від важкого повітря, летів кудись у височінь, ніби просячи в Бога поради та розради. Чулась у тому розрідженому на свіжому повітрі співі не так радість, як молитва.

Увечері холодком
Клали копички рядком.
Гей, ну-те, косарі,
Бо нерано почали.
А в стоги як пометаєм,
То добряче погуляєм!
Гей-гей, ко-о-о-сарі-і-і-і,
Бо нера-а-а-ано поча-ли-и-и-и-и-и.

Оті протяжні «і-і-і-і», «а-а-а-а» та «о-о-о-о» зітханням лились над дорогою, то випереджаючи автомобіль, а то наздоганяючи його.

При в'їзді в село Лесь, ставши над затриманими містком, тричі стукнув долонею по кабіні водія. Гаркнув: «Спини!» й, буркнувши собі під ніс: «До сільради пройду пішки», зіскочив на глевку від постійних дрібних дощів землю. Послизнувся, але втримався на місці, зробив кілька кроків й грюкнув кулаком по борту кузова, що мало б слугувати за команду водієві рушати. Злізаючи з вантажівки, мигцем ковзнув поглядом по жінці з дітьми. «Так і є – Гнатюкова жінка. Гнатюка Михайла жінка. А де ж сам Михайло? А діти повиростали як. Як же їх звати? Миколка, ага-ага, Миколка хлопчик. Дівчинку вже й не згадаю як», – повертало Лесь до його сільської минувшини.

Михайло Гнатюк – сільський інтелігент. Учитель, колишній політв'язень, ще з часів дореволюційних. Його було ще до дев'ятсот п'ятого заслано без права оселятись у містах. До Веселівки він пришкандибав напівмертвий. Десь його носило світами. А Лукера того каторжанина підбрала та й на собі оженила. Але ні, не так було, він її покохав, і вона навзаєм, і вже тоді обвінчались. Ото й просвіти в селі було, що від цього Михайла. Він і читати усіх вчив, і писати. До нього неписьменний люд ходив, як листи від дітей чи ще від кого отримував, – аби почитав, а мо', й відповідь написав. Михайло не просто був інтелігент, та й годі – землю навчився обробляти. І робив це з науковим підходом. Усе щось вираховував та вимірював. Та й родило в них найбільше. І ось діточками природа нагородила, хоча люди на селі пащекували, мовляв, повідсихало в того доходяги в тих тюремних казематах усе чоловіче добро.

Ураз промайнув перед Терновим образ спокійного й врівноваженого, не схожого на селянина чоловіка, – Михайла Гнатюка. «І де ж він тепер, той постраждалий від царського режиму?»

Вантажівка віддалялась сільською дорогою, повільно заїжджаючи на гірку. Перелякана корова навспотикача ледь поспівала за машиною. Соня помахала Лесю рукою, ніби він був її офіційним чоловіком, якого вона щойно пообіцяла чекати з війни. Терновий навідмаш сапнув долонею повітря та відвернувся.

– Товариш має підготувати палку промову. А ви із нами, до сільради? – звернулась Соня до міліціонера.

Той уже відспівав своє й запитально дивився на Тернового, який чалапав до самотньої хати на горбочку.

– Так, – з радістю вступив у розмову з такою чудовою юнкою. Тоді суворо зиркнув на корову й додав: – Треба цих ворожих синів здати на суд. Ач, тікати надумали, сучі діти! – він здійнявся на ноги, клацнув підборами, мало не впав від того, що машина пішла бокаса, й відрекомендувався. – Рядовий Охрім Буженко – начальник веселівської міліції, – та й сів.

Кость Юсовицький, підвівши підборіддя та потягнувши кутики рота донизу на зіплеваних губах, протягнув довге «у», а тоді враз пояснив, що воно оте «у» означає.

– Рядовий, а начальник.

– Хто був ніким, той стане всім, – думала, що поставила крапку Мойра, але міліціонер додав і цим сам поставив крапку:

– Став. Не стане, а вже став, – і якось спантеличено подивився на затриманих, що, обнявшись, тишком сиділи на брудній підлозі.

Мойра, прослідкувавши за поглядом рядового Буженка, й собі з осудом вилупилась на жінку у вилялялому одязі, з покірним виразом обличчя та червоними чи то від сліз, чи то від холоду очима. Фейлетоністці хотілось розтлумачити дітям, що їхня мати вчинила злочин. Негайно бажалось повідати, як їм буде добре в колективних сиротинцях, куди вони неодмінно потраплять і де їх виховують краще, ніж це могла б зробити ця неосвічена селянка. Діти дивились на товаришку Крум вовчєнятами. Їм було від сили років по десять, і вони були дуже схожі одне на одного. У цих хлопчика та дівчинки були такі самі, як у матері, безкровні обличчя та відсторонені погляди і... страх. Цей страх передався Соні, й вона здригнулась та відчула неабиякий холод. Кинула погляд на речі затриманої та ласкаво поцікавилась у того, хто її затримував:

– А що в мішку?

Міліціонер пхнув ногою напівпорожній невеличкий мішечок, за який усе ще чіплялись посірілими пальцями дітлахи, та з огидою випалив:

– Тут зерно, а там, – кивнув маленькою головою в бік матері, – пожитки їхні. Куди тікала, дура? – різко запитав.

Соні від цих слів стало моторошно. «Ну, навіщо, – думала, – її обзивати. Зараз не ті часи, не царські, коли людей ображали словом». Вона роззирнулась, шукаючи підтримки в колег, але інші товариші вже спілкувались між собою, обговорювали плани на день, сперечались, тихо бубоніли собі під ніс і ніхто не звертав уваги ні на конвоїра, ні на заарештованих порушників, ні на реакцію Соні.

– Дітей рятувала, – тихо, наче з-під глибокого сну, мовила жіночка, і по її щоках потекли важкі, ніби з силікатного клею зроблені, сльози. Вона не втирала їх, не було в неї сил, аби підняти до обличчя знеможені руки. А сльози не встигали докотитись до підборіддя, аби крапати жінці в пелену, вони вбиралися виснаженою шкірою, висихали, вивітрювались.

Міліціонер зареготав, його регіт підхопили члени агітаційної бригади разом із Сонею. Соня сміялась, аби заглушити свій біль, вона сміялась, аби не чути власного питання: «Навіщо я подивилась їй в обличчя, навіщо я запам'ятала її сльози, навіщо я побачила, що ці діти так схожі між собою?»

– Приїхали! Сільрада! – крикнув Петро Бєвз.

Жінки та чоловіки почали через борти кузова зіскакувати на землю. Міліціонера найбільше цікавила корова, яку він відв'язав та повів на задній двір сільради. У кузові, як замілий пам'ятник, лишилися сидіти непорушно лиш Мати та її Діти.

Вони могли знову пуститись навіть, адже їхній охоронець пішов. Але не було в них сил. Жінка примружено дивилась на одну з хат, праворуч від сільради, а діти ще більше тулились до матері, так, що, здавалось, хотіли залізти їй всередину, захватись у материнській утробі від бід цього світу. У їхніх поглядах світилась старість, їхніми душами заволодів страх, вони хотіли додому, але не знали, де тепер їхній дім.

Двоє чоловіків, які щойно вийшли на ганок сільради, пропустили всередину веселих та говірких газетярів, трохи потеревенили про агітбригаду та її функції, тоді закурили по самокрутці. Сплывуючи крихти пахучого самосаду, який вони ще три дні тому вилучили в одного з куркулів, розгомонілись про проблеми насущні, невідкладні й політичні.

– І нащо їх на станцію волокити? – запитав той, якому було років за п'ятдесят, в того, який ледь доходив до двадцяти та мав сині, мов волошки, очі. – Пустити тут у расход та й ділов.

– Кузьмо Лукичу, ми ж не махновці якісь, у нас все мусить по закону бути. Присудить їм суд Сибір, значить, поїдуть туди, відбувати покарання, а присудить у расход, – молодший

зادумався, затагнувся та різко мовив: – ні, не присудить. Усе ж таки жінка, діти. Батько, то таке діло. Хіба вони за нього в одвіті?

З сільради хтось гукнув вольовим голосом:

– Октябрине, Кузьмо Лукичу, беріть хлопців та їдьте. У Дружківці підхопите ще трьох ворожих синів. Зайдіть по рознарядки.

Октябрин загасив недопалок об підшву та гайнув за рознарядкою. Кузьма Лукич, випускаючи масивними хмарами дим із перекошеного шрамом рота, почав ходити навколо вантажівки, бити хромовим чоботом по колесах та плескати долонею по залізній кабіні. У Кузьми Лукича на мізинному пальці жовтів довгий огидний ніготь. Чоловік подлубав тим нігтем між зубами й спинився біля відкритого заднього бортика. Довго дивився на жінку, а тоді мовив приглушено:

– Дарма ти, Лукеро, тікала. Віддала б усе, то й дітей зберегла б. А так...

– Відійди, Кузьмо! Відійди, заради Бога, не рви з мене душу, – прогарчала Лукера. – Немає нам серед вас життя.

– Октябрине, ну, чого так довго? – хрипло заволав Кузьма та широкими кроками рвонув до входу в сільраду. На порозі мало не лобами зіткнувся з Октябрином. Юнак ніс папери. За ним вибіг водій, який на ходу гриз червиве поморщене яблуко.

Перед від'їздом Кузьма схопився руками за мішок з пшеницею, який вже ніхто не тримав, хотів був узяти й вузли, але Лукера подивилась на нього так, що не зміг пересилити себе, лиш витяг довгий сталевий ніж і насварив жінку пальцем. Вона монотонно пояснила, ховаючи обличчя в натруджених, укритих синіми жилами руках:

– Не кровопивці ми і не душогуби. Це таке знаряддя, аби хліб різати, а не людей патрати. Не судить по собі.

– Контрреволюцію розводиш, суко? – просичав Кузьма Лукич і кинув на Лукеру грудкою землі, яку, різко зігнувшись, підхопив.

Жінка не боронилась. Грудка, відбившись об плече Лукери, розсипалась чорною землею їй у пелену. Лукера зняла хустину з голови, вклала ту землю на краєчок та зав'язала вузликом.

Поки всі всідалися, поки командували на від'їзд, поки розвертались з несамовитим гарчанням двигуна, поки матюкались та лаялись, бо машина не бажала відразу їхати, Лукера плакала, випускала з себе усі сльози, робилась жорсткішою. Під кінець плачу, вже коли в тілі не лишилось жодної сльозини, жодної надії на відродження, подумала зі звірячою ненавистю про те, що втратила свій шанс і не зарізала бодай одного з цих дармоїдів, що оце її, трудівницю, та її голодних дітей судитимуть. І за що? За те, що хотіла й вміла працювати, що ростила хліб, вела хазяйство, піднімала на ноги малих. Але відразу після цієї думки кинула оком на власного сина і закрутила головою ліворуч-праворуч.

– Ні, вони також чийсь сини, – мовила вголос і не впізнала власного тембру, таким він був глухим та безрадісним.

Вони мчали до сусіднього села Дружківка, аби забрати звідтіля ще партію куркулів. А потім усе це плем'я, що як клас уже вироджувалось (принаймні так твердили керманічі), доправити до залізничного полустанку десь між Уладівкою та Калинівкою, щоби потім представники класу, що відмирає, подались у тісних теплушках кудись ген-ген світ за очі, до далекого та безкрайого Сибіру, про який у цих чорноземних краях знали лиш зі страшних старовинних казок та не менш страшних сучасних бувальщин.

* * *

Лесь Терновий стояв на порозі батьківської хати, упершись лобом у дерев'яні хиткі двері. Усе не наважувався натиснути на клямку та переступити поріг. У голові не снувало

жодної думки, чоловік заляк на одному місті, ніби приріс до ганку, – не міг ступити й кроку ні вперед, ні назад.

У дворі не було собаки, того, що зазвичай не давав «блудному сину» підійти ближче до подвір'я, бо починав гавкати: без агресії, так, що батьки завжди могли б зрозуміти, на кого здійснює бучу пес. Біля собачої будки сиротливо валялась погнута мисочка, у яку вже давно не клали собачого їдла.

Хлів, де ще три роки тому стояла худоба, німував напіврозвалений та облуплений, подвір'я позаростало бур'янами, а город, який було видно з порогу і який відділявся від подвір'я хистким парканчиком, був схожий на цвинтар – голий та витоптаний, де-не-де перекопаний глибокими ямами, над якими височіли невеличкі горбочки випорпаного із тих ям масного чорнозему.

Двері відчинились самі, Лесь мало не впав до сіней. Навпроти нього стояв батько. Безслівно розкрив свої обійми і прийняв сина, який заляк у неня на плечі. Старий простягнув руку до відра, яке стояло на ослоні в кутку, зачерпнув квартою прозорої холодної водиці та повів молодшого Тернового до хати, обнімаючи його за плечі. Матері в оселі не було. Лесь напився, втер рукавом рота та зопалу бухнувся батькові в ноги, стоячи на колінах попросив пробачення. Старий Мефодій захитав головою, підвів сина, всадовив його за стіл на покуті й мовив без жодних емоцій:

– Мати на роботі, а я, бач, ось лиш йду. На минулому тижні схоронив свого коника. Відмучився в колгоспі. Отакісінький став, – батько показав вказівний палець.

Лесь опустил важку голову на складені руки й так застиг. Слухав батькову розповідь.

Мефодій Гнатович віддав колгоспу все, що просили... що наказав син. Усе! Пішов працювати. І він, і мати, і навіть худоба дуже швидко стали украй немічними. За час, проведений у колективній стайні, охляв, випрацювався молоденький коник, бо ж як проклятий орав землю.

– Найбільше надірвався на тих буксирах, – оповідав батько. – Най би їх грім побив.

Гнівався старий, що батрачив, гнув спину невідомо на кого й для якої такої вищої мети, якщо все валиться, ламається йдохне. Вірніше, вже тепер відомо! На упира! Згадував, як ходив під паном і як той пан щедро винагороджував за роботу й дивився, аби люди були ситі, бо що ж то за робітник, якщо він голодний. А ці, теперішні совбарини та радвельможі, що роблять, га? Лесь слухав, і хотілось йому або враз оглухнути, або батькові зашити рота. Це ж якщо хто почує? Це ж тюрма! Каторга за такі слова. Батькові посилення в минувшину як не крути, ніяким боком не підтверджували тих гарячих промов, що їм, колгоспникам, щодня доносили до вух різного штибу пропагандисти, яким у селі ніби медом було помащено.

– Ці пролетарії, най би їм повиздихати, мені, старому Мефодію, розповідали, як я до приходу їхнього погано жив. Дають сто грамів їжі на трудовень. Уже й не знаємо, як гроші виглядають, – не дають нам грошей. Трудодні придумали, – старий перевів подих. – І як мені тепер стало добре й привільно жити, розплескуються щоднини. – Наблизився до сина. – А насправді, сину, що не день, то важче жити – страшно жити. Працюємо з матір'ю від рання до смеркання, а поїсти до пуття і нема. А ці горлопани все кричать: «П'ятилетка» та «Дайош», усе вимагають якогось плану, най би їм чорти того плану давали. І все, все, що б не вхопили, тягнуть на зернопункт. А звідтіля не забирають нікуди – нема чим. Транспорту не вистачає, бач, у них. Рук загребутих вистачає, а машин – не. Все гниє. Ні собі – ні людям. – Мефодій подивився впритул на сина. Пропалив його поглядом, повів далі: – План їм подавай, і то щоб в три роки впоратись... зробити те, що на п'ять запланували. То нащо ж на п'ять запланували? Дурні, дурні вони і є. І ще – паскуди з паскуд. Людей, що не виконали план, штрафують. І як штрафують – одбирають під опис усе: хату – давай сюди, чоловік з дітьми побіг у хлів – і хлів їм потрібен. Відбирають! Сорочини з дітей знімають та надвір у чому є виганяють. Що це робиться, сину? Га? Ви хоч там у місті про це знаєте? Пишуть ваші газети про те?

Лесь сидів і слухав, а його оте підступне «Я» усе більше розправляло крила, аж тисло зсередини. «От, якби можна було зараз утекти, знов податись до міста, у редакцію. Сидіти там, писати. Я ж добре пишу. Нащо мені це село? Нащо мені ці розповіді?»

А батько вів далі. Нарешті є кому поскаржитись, вилити душу, почути розраду. Син! Син приїхав! Стане за них, немічних, горою. Це ж селянський син! Він зрозуміє!

«Я вже не селянський син», – відмахується товариш Терен подумки. І тут-таки кладе його на лопатки Лесь Мефодійович, селянин, а не товариш, селянин, уроджений в селі Веселівка в тисяча дев'ятсот сьомому дореволюційному році.

Батько не спиняючись оповідає – хоче встигнути за короткий час все розказати. Напо-сідасться на сина. Та хіба ж усе втиснеш у хвилини. Тут роками розповідати, та й то не все опишеш до ладу.

Коли почались скажені перегони хлібоздач, коли доводили неможливі плани по зерну, м'ясу, молоку, люди, чесні люди, не злодії, не крадії, не душогуби, пішли красти. Вночі вилазили, як ті вужі, на поля та визбиравали із колгоспних ланів усе, що так чи так гнило в землі, чого кволі колгоспники не в силах були зібрати й обробити, що випало й от-от мало б пропасти. Та й те видирали із рота, висмикували і ліпили як доважок до того супостатського плану, ще й судом погрожували.

– Суд! – задумливо казав батько. – Либонь, буде суд, лиш пізніше. І судитимуть не нас. Ні, не нас. Їх судитимуть!

«І мене», – стрельнуло думкою, аж Лесь підхопився й заходив по хаті.

– А де Гнатюк. Михайло Миколайович де? – згадав вранішню зустріч з Гнатюками і зазирнув батькові в очі.

– Та де ж? Там, де й усі отакі непримиренні та гарячі. На каторгу рік ось буде, як забрали. Гатять людом ту Сибір, а вона все просить і просить ще. А мо', вже по ньому й слід охолов, закопали десь, та й... – махнув приречено рукою, мовляв, не питай сину.

– Та як же так? Та він же комуніст, він же... – і урвав фразу.

А батько скаржився на теперішні закони, які ніщо інше як беззаконня та розбій.

– Улітку, як зерно ото було дозріло, вже не лиш погрожували, сатани, а й хапали за колосок, за десяток зернин, за побачену прив'язаною до пояса торбинку, що теліпалась зі жменею жита, – перейшов на шепіт. І шепіт цей був гарячим, хворобливим, стриноженим. – У полях тьма людей постріляних, мічених маленькою дірочкою в лобі. Усі як один – з тим тавром. І рівнесенько, стерво, клало, між брови. Акуратно. Працював спеціаліст, стрілок, мисливець... на людину мисливець, живодер. І знають же люди – хто.

– Хто? – спитав Лесь, і йому волосся стало сторч, от, відчував, як ворухиться, бо ж знав, що зараз почує чиесь знайоме ім'я.

– Та хто – свої... Кузьма Лукич, либонь, – відповів батько й зітхнув, а затим і перехрестився. – На власні очі бачив, як Філоненка-молодшого... пам'ятаєш хлопчиська з лівого кута? Такого шмаркливого й бистроокого? – Лесь кивнув, мовляв, пам'ятаю, ще як зачув прізвище, але Мефодій ніби спеціально нагнітав: – Тягли його на ряднині аж від поля. Та й то, як тягли? Як брудну цурпалку якусь. А тоді вивалили під сільрадою як різаного кабана – нате, дивіться, якого ми вам ворога зустріли. А в лобі ото відмітина, а в задубілих руках – зерно. В обох долонях затиснуте, – старий показав, як то воно було затиснуте, те зерно. А далі вів крізь зціплені зуби: – Лукич ті долоні розтиснув, ставши коліном на здерев'янілу руку, та зерно вигріб... для плану. Страх прийшов у Веселівку. Люди он гомонять про антихриста, йдуть молитись аж до Києва – просити заступництва.

Мефодій перехрестився, дивлячись у порожнє покуття. Лесь відчув у батьковій напруженій спині не висловлене питання, адресоване синові.

– Як вам так необхідно, то можна образи – поставити назад, – недоладно бовкнув. – Зараз із цим уже не так строго. Якщо... то...

Батько перевів бесіду на інше.

— Он, перекопали буксирники весь город, поштрикали щупами. Думали, що ми з бабою пшеницю ховаємо там. Яка пшениця, сину? Де вона? — старий схопив сина за пальто. — Забрали торбинку квасолі, стільки ж гороху. Мати боронила сушню, яка на горищі зберігалась, — старий Терновий показав пальцем на стелю. — А вони жінку стару та прикладом... та у груди. Але що їм? Мати твоя полежала-полежала та й пішла в колгосп по трудодні, бо ж їсти щось треба, — Мефодій набусурманився, почорнів аж весь. — А ти що сюди прийшов, сину? Це ж нащо? Ти, сину, тікай звідсіля, хоронись у місті. Нема чого.

Старий татусь мов навіжений почав виганяти сина з хати, штовхав його у спину, вів під руку до воріт, наказував тікати, просив не сперечатись із «теперішніми» й не потикатись до Веселівки, бо ж сюди вже ступив голод немилостивий.

— Заморять нас тут, їй-бо, правду кажу, — шепотів й роззирався навкруги, чи не чує хто. — Дем'ян з провулка... — Мефодій кинув рукою кудись убік, — хотів ото до брата податись в Одесу. Зібрав торби та й з усією родиною й вирушив. Кажуть, бачили їх, обідраних та голодних, — ходять навколо двірця в місті, руки простягають. Чи обікрав хто, чи червона валка дорогою обдерла — невідомо. А люди ж були роботящі, нікому й слова лихого не казали. Йди, сину, йди. Я матері од тебе передам словечко.

Так і не зміг пояснити батькові, для чого приїхав. Старий думав, син прийшов побачитись... може, востаннє. А він прийшов агітувати. Терен швидко пішов вигоном, тоді шляхом, тоді не озираючись побіг що є духу.

«Агітувати-агітувати-агітувати», — слово билось у скронях і відлунювалось на рівні сонячного сплетіння.

Він біг довго, біг на межі можливостей. Ніби од того бігу залежало чиєсь життя. Ніби, якщо він добіжить вчасно, — все ще можна буде врятувати, а як ні, то... Лесь метався, хотів був заховатись у просіці, впасти на землю, запорпатись у багно, аби ніхто його не знайшов, ніхто більше не запитав: «Навіщо ти тут?» Важкі думки витісняли одна іншу. То Лесь мав намір дезертирувати з агітбригади й нісся в бік міста, тоді кидався рятувати батьків і повертав, на півдорозі спинявся, широко розставляючи руки та крутячись, ніби питав у природи, що йому робити. А в голові проносилось страшне: «Най би мій батько вмер, най би матір моя померла, аби не бачили вони, нащо я приїхав». Молодик хапався обома руками за шкіряного кашкета, стягав його та кошлатив непокірне волосся.

Не пам'ятає, як ноги занесли його на сільський цвинтар. Бродив, як сновиди, між могилами, між свіжими насипами. От, його однокласника Харитона Зубрія могила. Он, муляра сільського Панаса Петровича, ач і дружини його тут-таки, овва і їхньої дочки, Марусі, що була трохи несповна розуму. Довго сидів, замислившись над свіжими хрестами.

Як сонце вже тікало за обрій, знесилений, поплентався слизькою від мокви дорогою до сільради. Йшов невпевненою ногою, ноги роз'їжджались на глиняному місиві. Діставшись сільради, зрозумів, що не чує, що йому кажуть якісь невідомі люди у гімнастерках, що йому торочать Кость Юсовицький, Соня й Мойра, про що балакає Петро, надмірно ворущачи губами й втираючи ті губи рукавом. Блимав на них порожніми очима, морщив лоба, сп'яніло кивав. Соня принохувалась до Лесьа й висловлювала припущення, що він десь хильнув зайвого й тепер от, п'яньма-п'янючий. Але він, Олесь Терновий, цього не чув, бо суцільна тиша накрила його. «Як добре, — думав чоловік, — як добре бути глухим. Аби ще й німим... до цього ж. А ще й сліпим... аби...»

— Його треба вкласти спати. Нумо, товариші, — наказовим тоном мовила Мойра. — Що ви до чоловіка причепились. Товариші, дайте йому спокій. Він, видно, не відпочивав кілька діб, от і виснажився.

Мойра відвела знеможеного колегу до окремої кімнати, де стіни були завішані портретами різномастих вождів — від гриватого й задумливого Карла Маркса до вусатого й усміх-

неного самими очима Сталіна. Були тут зображення Леніна – і самого, й з ходоками. Окрім картин, кімната була вставлена кумачами. На підлозі стояли мішки, мішечки, згортки, вузли з пшеницею, горохом, вівсом та іншими вилученими лишками. Жінка постелила на вузьку лаву ряднину, підклала під голову Лесю мішечок з квасолею та наказала спати. Оскільки Терновий не чув, що вона йому каже, Мойра закрила його очі власноруч, ще й притримала долонею повіки, аби вони не відкрились. «Наче мертвому», – встиг подумати Лесь перед тим, як впасти, мов у глибокий чорний колодязь, у сон.

Сновиддя

Посеред всіяної зеленою соковитою травою галявини, оточеної невисокими кущами пахучого жасмину, стоїть довжелезний стіл, запнутий білосніжною скатертиною із гладдю вишитими по обідку блакитними трояндами. Уздовж столу, який тягнеться аж до горизонту, припнуті масивні дубові лави, устелені домотканими ряднами з графічним орнаментом. Велике лагідне сонце висить низенько над тим боком столу, який впирається у горизонт. Над столом, жасмином і навіть над сонцем літають солов'ї. Своїм ангельським співом ці непоказні пташечки приманюють подорожніх.

Спочатку люди підходять до дивини серед поля по одному, лякливо ступаючи та озираючись навсбіч, шукаючи когось, хто стане на заваді перебуванню біля святкового столу, хто віджене чи пояснить, що це не для них приготовано. Але жодна жива душа не противиться, аби подорожні сідали на лави. Хтось гладить руками чисту скатертину, хтось милується співом птаства. Коли перші відчайдухи обережно повсідалися на краєчки лав, до них почали приєднуватись інші. Вони підходили невеликими гуртами – по двоє дорослих і поруч зграйка малих. Сідали, ширяли поглядами по сусідах і по вишитих трояндах на скатерці, чекали невідомо чого, мружачи променисті очі.

Тоді, звідки й невідомо, почувся гул, такий, як буває з наближенням землетрусу. Перелякані люди не наважувались підійматись, аби кудись-то побігти й собі, а лиш безпомічно чіплялись руками за стіл, який почав легенько труситись. Малі й великі, старі й молоді вцепились пальцями за лави, один за одного й, заплющивши очі, чекали покарання за те, що опинились за цим столом, у цій прекрасній оазі. Гості боялись цього панського столу і того гулу, що усе нарастив. А ще більше – тих поштовхів, які примушували їх здригатись на своїх місцях. Дехто, закривши вуха долонями, беззвучно кричав. Широко відкривали вони беззубі роти, шамкотіли ними, дехто молився на сонце, склавши долоні одна до одної, дехто голубив своїх дітей та притискав їх міцніше до себе.

В одну потужну навалу стіл обліпили орави схожих на хижих звірів людей. Людей без подоби Божої, натомість із гострими іклами й налитими кров'ю очима. Вони гарчали, облизуючись та ковтаючи слину. А затим почали стукати брудними долонями по чистій скатертині, залишаючи на ній відбитки – чорні, сірі, брунатні плями, а іноді червоні, бо дехто так сильно гамселив по дерев'яному столі, просячи їжі, що розбивав долоні. І з них хлюпала кров, бризкаючи на сусідів.

Злякане сонце наполовину пірнуло під стіл, і саме цієї хвилини до столу впливли справні молодіці з червоними щоками й товстими косами. В обжинкових вінках на головах. Одна із них – Параска. Вона, як і інші, оголена, але ніхто не зважав на їхні налиті молодістю та бажанням тіла, на звабліві форми й пружні випуклості. У жінок з повних грудей скрапувало молоко. Молодиці навіть не намагались втримати його чи втерти руками. Жінки тримали в міцних руках пригощання: на великих тацях гори голубців, з яких йшла духмяна звивиста пара; у фляндрованих полив'яних тарілках свинячі холодці з зеленою петрушкою та червонястими кружальцями моркви; на розжарених пательнях запечених кролів та курочок із хрусткою скоринкою. Окрім цього: горщики з молодією бараболею, густо посипаною шкварочками та политією тягучим запашним жиром; полумиски з квашнею – жовтуватою соковитою капустою, брунатними порепаними помідорами та цупкими зелено-вохровими, всіяними гострими пухирцями огірочками.

Люди за столом сп'яніли від самих лиш пахощів, від самого вигляду цього багатства. Вони почали обніматись та цілуватись, посміхались одне одному, дебелим жінкам, сонцю, птахам. Стіл ураз усявся посудом, наповненим панськими вичудами. Гості хапали руками,

загрибали їдло жменями, насолоджувались не лише смаком, а й можливістю відчутти їжу на дотик, на нюх, намілюватись дарами природи по самі вінця, до кінця віку, донесхочу.

Лесь крізь сон і собі відчуває страшенний голод і нарешті наважується наблизитись до столу, за яким до цього часу лиш спостерігав крізь щільні кущі жасмину. Дивується, чого це він і не він зовсім, а Миколка з хрестиком на нозі. А тут одразу й не Миколка ніби, а білобрисий малий з величезним револьвером у руці та з новеньким орденом на грудях. І чого це він, десятилітній хлопчина, так жадібно дивиться навіть не на їжу, а на ту оголену жінку, яка зветься Параскою.

Терновому уві сні паморочиться в голові, світ крутиться перед очима. «Це так жасминовий дух подіяв», – чує пояснення. Виходить із кущів на галявину, де повним ходом йде бенкет. Обходить стіл зі сходу на захід і в протилежному напрямку – шукає й не знаходить вільного місця, щоб і собі сісти та пообідати. Тягнеться через голови до одного із великих, накритих казанів. Казан той, єдиний на весь стіл, стоїть саме посередині. До нього гості ще не торкались. Рука зголоднілого товариша Терена видовжується, як гумка, дотягується до покритишки, з-під якої валисть густа чи то пара, чи то дим. Хапає за гачечок та, докладаючи чималих зусиль, смикає.

Мимовіль Лесь заскакує ногами на лаву, розштовхує тих, хто там сидить, з щирою цікавістю зазирає в казан. У наваристій юшці, яка все ще кипить (хоча під казаном нема вогню), вигулькують та пірнають між бульками якісь довгенькі та грубі ковбаски. Вода вирує сильніше, як той гейзер, і з казана піднімається невеличка, ймовірно, дитяча рука. Ця варена рука із пальцями і нігтями на тих пальцях якусь мить крутиться й пірнає у глибіню велетенського казана.

Той, хто заглядав у казан, зойкає, йому сутужно підспівують солов'ї. Умить сонце шубовснулось у безодню чорного неба й зробилось зовсім темно... і тихо. Тоді очі звикають до темряви й можуть розрізнити якісь силуети.

Олесь відчуває на собі липкі від жиру дотики тих, хто оце щойно їв. Заклякає од думки, що ці незнайомі йому руки потягнуть і його в той казан. Нестерпно хоче пальнути зі свого револьвера, але той виявляється зробленим із хлібного м'якуша – не стріляє. Ліричний герой Лесєвого сну наважується тікати, різко повертається, аби бігти до рятівних кущів, але зіштовхується лоб до лоба із молодницею, яка розносила страви. Придивляється знизу вгору, чи це, бува, не Параска. Ні, не вона. Інша. Її, незважаючи на сутінки навкруги, він бачить доволі чітко.

Жінка щиро посміхається та вкладає йому до рук щось, загорнуте в газету. Лесь миттю хапає пакунок та несеється із ним до укриття. Сідає під кущ, судомно розгортає численні шари газети «Більшовицька правда». Шматує її та кидає ту рвань собі за спину. Що далі, то зростає його впевненість: там, під газетними шатами, захована відповідь на важливе питання. Зірвавши останній шар паперу, чоловік клякне. По хвилі мов підкошений падає на спину й бовтає ногами й руками, ніби намагається відплисти далі від того, що бачить. Перед ним, на газеті, – відтята голова дитини із заплющеними очима. І схожа та голова на голову білозубого малого, що ото нещодавно сидів під цими кущами з револьвером у руці. Лесь задихається, хоче вилізти з-під кущів, але несила йому навіть підвестись. Земля тягне його до себе, засмоктує щомиті. І ось він уже наполовину в холодній домовині, лиш голова стирчить назовні... поруч із дитячою відтятою головою. Та ні, не поруч, а замість...

– Лесю! Олесю! Товаришу Терен! – шепоче голова синіми губами. А голос ніжний, жіночий.

– А-а-а-а! – відбивається від жахів Лесь, і в нього починає боліти плече.

2000-ні

– Сашку! Саш! Сину! – будить Сашка Ліда, шарпаючи його за плече. – Сину, прокинься.
Сашко різко піднімається на ліжку... Він у поту, а перед очима все ще стоїть та відрі-
зана дитяча голова. Хлопець на хвилю стуляє повіки.

32-й

– Лесю! – гаркає що є духу й розплющує мертві очі відрубана голова.

– А-а-а-а! – горлає не своїм голосом Терновий, і цей крик лине в простір та переплітається з іншим, дуже схожим на його.

– А-а-а-а-а-а! – відбивається від жахів споглядач, і в нього починає боліти плече.

Відчуває, як із нього струшують землю, як хтось тягне його нерухоме тіло вгору, над цим шабашем. Він усе далі й далі і знову чує:

– Саш! – десь далеко. – Лесь! – над вухом. – Сашку! – наче згори. – Олесю! – тут, поруч. – Товаришу Терновий! – верещить знайомий жіночий голос.

Лесь розплющує очі, над ним знервоване обличчя Соні. Вона боляче щипає його за плече й кричить, мов навіжена, повторюючи його ім'я.

– Ой, такого наверзлось, – пхикає Терновий, спинається на лаві й чеше здивовано потилицю.

* * *

У приміщення, де щойно прокинувся Лесь, за час його вимушеного сну заповзли знадвору сутінки, а із сутінками і якісь чорні силуети. Лишень Терновий буркнув спросоння останнє слово, як хтось чиркнув сірником. Робкор повернув голову на звук і побачив невеличкий вогник, який за хвилину перетворився на більший, впурхнув у газову лампу та освітив обличчя людей, що зібрались біля столу. Тут були всі ті, з ким Лесь приїхав: агітатори та робітники пролетарської преси. Окрім знайомих, кілька незнайомців – вельми суворих чоловіків. Вони закурили, передаючи один одному цигарку для підкурювання, й кімнату вмить заповнив смердючий дим.

– Це вже не те, – прорізав тишу чоловічий голос, голос сумнозвісного Кузьми Лукича. – У Кравченків завжди самосад нікудишній. І брати не треба було. Лише морока. Вчепився в той тютюн, як буржуй у завод. Я до себе – воно до себе. Шо мав робити? Пальнув. Нада ж ревдисципліну підтримувати.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.